



DVADESETA GLAVA

MARTOVSKI PREGOVORI IZMEĐU NEMACA I TITA

Opkoljavanje partizanskih jedinica u dolini Neretve i Rame – Koncentracija četnika na levoj obali Neretve – Četnici, glavni neprijatelji u ratu – Protivrečnosti u martovskim pregovorima – Nemački dokumenti o pregovorima – Mišljenje Koče Popovića – Tito, 29. marta 1943: »Ne sukobljavajte se sa Nijemcima« – Dnevnik Uglješe Danilovića – Razgovor s Titom – Moje hipoteze o martovskim događajima – Peta ofanziva – Titovo ranjavanje

Dok su se u Londonu i u Washingtonu pravili planovi o invaziji na Jugoslaviju, u dolini reka Rame i Neretve, u martu mesecu 1943. godine, došlo je do odlučne bitke između Titovih snaga i nemačkih, italijanskih, ustaških i četničkih jedinica. To je možda bio najkritičniji mesec u jugoslovenskoj revoluciji. Od ishoda ove bitke zavisila je sudbina glavne operativne grupe na čelu sa Vrhovnim štabom i Titom.

Tito je imao oko 20.000 boraca, ali je teškoću u pokretima trupa predstavljalo to što su one morale da brane i 4.000 ranjenika, koji su prevoženi po čizi zimi preko bosanskih planina. Osim toga, u tom rejonu, zajedno sa vojskom i ranjenicima, bilo je blizu 20.000 izbeglica: starijih seljaka, žena i dece, koji su bežali iz svojih domova pred neprijateljem, mada je u početku broj izbeglica iznosio 50.000

Sa severa u dolinu Rame jurišala je 717. nemačka divizija. Tito je naredio protivudar, pa je na Vilića Guvnu razbijen 737. nemački puk 717. divizije i četiri ustaške bojne jedinice. Neprijatelj je odbačen ka Bugojnu, a partizani su zauzeli Gornji Vakuf. Obostrani gubici bili su veliki. Zarobljeno je više nemačkih vojnika, podoficira i jedan major.

U međuvremenu, stigli su izveštaji da je na levoj obali Neretve koncentrisano 20.000 četnika Draže Mihailovića, koji su zajedno sa italijanskim jedinicama bili spremni da zadaju smrtni udarac partizanskim snagama.

Treba istaći da Vrhovni štab nije imao dobro organizovanu obaveštajnu službu o kretanju neprijateljskih jedinica i o njihovim planovima. Osim toga, mora se uzeti u obzir i činjenica, otkrivena tek na kraju rata, da je nemačka prislušna služba hvatala sve radiograme između Vrhovnog štaba i pojedinih partizanskih divizija, odmah ih dešifrovala, tako da je nemačka komanda tačno znala kuda idu partizanske jedinice i s kakvim snagama.

Tito je naredio da jedinice Druge proleterske divizije, u toku noći između 6. i 7. marta, pređu na levu stranu Neretve gde su bili četnici u bunkerima. Preko jednog srušenog mosta dalmatinski i srbijanski partizani uspužali su se, držeći odšraflijene bombe u zubima, koje su bacili na prvi četnički bunker. Četnici, velikim delom silom mobilisani seljaci, odmah su pobjegli, pa su još iste noći prešla nabujalu Neretvu tri bataljona Druge dalmatinske brigade i tri bataljona Druge proleterske brigade, obrazujući mostobran. Četnički komandanti su se pribrali od prvog udara i uspostavili novu odbrambenu liniju na padinama planine Prenj. Međutim, partizanima su stigla pojačanja i oni su prešli u ofanzivu, produžujući da gone četnike ka gornjem toku reke Neretve i Glavatičevu.

Kod Glavatičeva, a zatim kod Kalinovika, četničke jedinice Draže Mihailovića doživele su potpuni poraz. Od tog teškog vojničkog poraza Draža Mihailović se nikada nije oporavio, i u suštini otada počinje i njegov brzi politički pad. On je hitno tražio vojnu pomoć iz Londona. Radio-London mu je u jednom emisiji, gde su se prvo davale poruke, odgovorio:

»Boj ne bije svijetlo oružje, već boj bije srce u junaka!«

Svratio sam jednom slučajno kod Tita, kada smo slušali tu emisiju, pa smo se uprkos velikih briga oko ranjenika, slatko nasmejali. Ja sam dodao da je teško biti engleski prijatelj.

U dolini Neretve, kod Jablanice, zarobljeni su neki četnički oficiri i kod njih su pronađeni dokumenti o saradnji s Nemcima, Italijanima, domobranima i ustašama u ovoj operaciji. Uhvaćena je i četnička naredba o saradnji Draže Mihailovića s Nemcima, Italijanima, domobranima i ustašama.

O tome sam 1. marta 1943. godine u *Dnevniku* zapisao:

»Od neobičnog je značaja hvatanje zapovesti 'Glavnog štaba četničke narodne vojske za Crnu Goru i Hercegovinu' sa sedištem u Mostaru. Ovu zapovest je potpisao Bajo Stanišić, a zaplenili smo je kod nekog potporučnika Dragičevića, koji je s dva pratioca išao na položaj. Zbog aljkavosti nekog komandanta bataljona u Drugoj dalmatinskoj, četnici su pobjegli prilikom sprovođenja iz štaba brigade u štab divizije, ali njihovo naređenje je ostalo. To je jedan od najvažnijih dokumenata koji smo dosad uhvatili, ali ujedno je najbesramniji. Na kraju naređenja stoji: »London je sinoć odobrio saradnju sa 33.« U ovom dokumentu se otkriva šifra: '11 su Nemci, 22 Italijani, 33 ustaše, 44 domobrani, a 55 muslimanska milicija'.

U istoj zapovesti naređuje se četničkim snagama da nas napadnu 27 februara. Govori se i o sadejstvu nemačke avijacije.

Znali smo i ranije ko je 'jugoslovenska' vlada u Londonu, ali ovo krvološtvo nas naročito boli u ovom trenutku. Ona otvoreno odobrava saradnju s Nemcima i ustašama da bi bili poklani naši ranjenici.

Sramna je uloga engleske vlade. Njena radio-stanica služi za slanje ovakvih naređenja, dok mi kidamo prugu koja je baš za engleske i američke snage u Africi od životne važnosti.

Ovo će još više ogorčiti naše borce, naš narod. Tek će rat nastati kad se napijemo londonske krvi. Psi nad psima. Ali, moramo čutati. Treba stvari posmatrati dijalektički. U međunarodnim srazmerama treba gledati na situaciju. Kod nas su suprotnosti najzaoštrenije. Ali, utiče razvoj u svetu na nivo naše zemlje. Onda će svaki naš borac slatko vraćati milo za drago tim banditima iz Londona.«

Zbog toga se u Vrhovnom štabu i među partizanima stvorilo uverenje da će četnici biti glavni faktor u predstojećem iskrcavanju Saveznika u Jugoslaviju u cilju očuvanja kapitalističkog poretka, centralističkog sistema i monarhije. Zbog toga ih je Tito smatrao za *glavnu opasnost* za očuvanje stečenih rezultata narodnooslobodilačke borbe. To mišljenje izneo je u obaveštenju od 30. marta 1943. godine upućenom Štabu Prvog bosanskog korpusa. Ovaj dokumenat se nalazi u Arhivu Vojno-istorijskog instituta JNA, registarski broj 14-2 k 7, a objavljen je 1959. godine u drugom tomu *Zbornika* na 360. strani:

»U vezi sa time što je Draža Mihailović mobilisao sve snage Crne Gore, Hercegovine, Sandžaka, istočne Bosne itd. i još u decembru mjesecu načinio sporazum sa Talijanima, Nijemcima i ustašama za zajedničku veliku ofanzivu protiv nas, koja je počela u januaru mjesecu ove godine – to smo mi riješili uperiti sve naše snage na razbijanje i uništenje te izdajničke bande, koja predstavlja najveću opasnost ne samo za Narodno-oslobodilačku borbu no i ubuduće. U borbi na sektoru Mostar–Konjic te su nam bande zadavale najviše muke. One su brojale oko 12.000 i zaposjele su sve visove sa lijeve strane Neretve, tako da smo bili sa sviju strana opkoljeni u dolini rijeke, i samo blagodareći neviđenom, u historiji ratova, herojstvu naših boraca mi smo strahovito razbili Nijemce kod Vakufa, Talijane, Nijemce, ustaše i četnike kod Konjica i spasili 4.000 naših ranjenika. Ova borba je trajala 6 nedjelja i naši su gubici vrlo veliki.«

Sakupio sam ogromnu građu o takozvanim *mirnim odnosima* sa okupatorom u ratu 1941–1945. Pod *mirnim odnosima* u ratnom pravu shvataju se pregovori između zaraćenih strana dok neprijateljstva i dalje traju: o sahrani poginulih, obustavi vatre radi zaštite civilnog stanovništva i tome slično. Još od prvoga dana našega ustanka partizani su pregovarali s okupatorom radi razmene zarobljenika, zatim o ishrani neprijateljskih zarobljenika i slično.

Vrhovni štab je početkom septembra 1942. godine izvršio razmenu jedne grupe nemačkih oficira, koji su radili u Livnu na rudarskim poslovima, za jednu grupu uhapšenih komunista i zarobljenih partizana. Ta je razmena izvršena 5. septembra 1942. posle čega su uspostavljeni redovni kontakti s nemačkim predstavnicima za razmenu zarobljenika na drugim frontovima.

Prilikom pregovora u blizini Livna, 17. novembra 1942, raspravljalo se o pitanju razmene zarobljenika, posebno nemačkih privrednih stručnjaka koje su partizani zarobili prilikom oslobađanja Jajca. Jedan od nemačkih predstavnika, inženjer Hans Ott, je posle završenih razgovora o razmeni zarobljenika pokrenuo nova pitanja koja su prevazilazila karakter uobičajenih razgovora o razmeni. On je predložio da se stvori »jedan poseban rezervat za pravoslavce«, to jest, jedno ustaljeno područje gde se ne bi vodile ratne operacije.

U velikim borbama na Neretvi i na severnom sektoru prema Bugojnu, naše jedinice zarobile su majora Streckera, komandanta trećeg bataljona 738. pešadijskog puka iz sastava 717. pešadijske divizije. Major Strecker uputio je 5. marta štabu svoje divizije u Sarajevu pismo adresovano za Opunomoćenog nemačkog generala u Hrvatskoj Gleise Horstenaua, u kome je predložio nastavljjanje razgovora između Vrhovnog štaba i nemačkih okupacionih snaga. Nemci su vrlo brzo odgovorili na ovo pismo, pa je Vrhovni štab dao punomoćje delegatima Milovanu Đilasu, Koči Popoviću i Vlatku Velebitu za vođenje pregovora. U punomoćstvu, koje je potpisao zamenik načelnika Vrhovnog štaba Velimir Terzić, izričito se kaže da će kao predmet razgovora biti obuhvaćena sledeća pitanja: »razmena zarobljenika, pitanje primene međunarodnog ratnog prava nemačkih vojnih vlasti prema NOV, a pod 3 o svim ostalim pitanjima koja će ta delegacija postaviti i o kojima je već govoreno u Livnu 17. novembra 1942, godine sa kapetanom Heisom, za vreme razmene zarobljenika«.

Nemačka komanda odgovorila je 10. marta da prihvata otvaranje pregovora i da predstavnici Vrhovnog štaba dođu 12. marta u Bugojno, kao što se vidi iz dole navedenog dokumenta:

»Njemačko Zapovjedništvo spremno je da primi jednog Vašeg delegata. Kao rok se predlaže dan 12. ožujak 1943. Mjesto sastanka u Bugojnu.

Zajamčuje se delegaciji potpuna sigurnost. Naše trupe su upućene, da nesmetano propuste najviše 3 delegata, koji će nositi bijele zastave, te da ih dovedu do najbliže njemačke Komande.

Put delegacije: cesta Rama – Prozor – G. Vakuf.

Stožerni Bojnik
(Barth)«

Pregovori nisu vođeni u Bugojnu, nego u Vakufu, na dan 11. marta od 9.30 do 11 časova.

Međutim, oko martovskih pregovora, o motivima njihovog započinjanja, zatim o sadržini tih pregovora, kao i tome šta je tačno zaključeno na sastancima nemačke vojne komande i predstavnika Vrhovnog štaba, postoje krupna razmimoilaženja, kao što ćemo videti u ovoj glavi.

Vršilac dužnosti načelnika Vrhovnog štaba Velimir Terzić tvrdi da je inicijativu za pregovore dao sam Tito kada je dobio prve izveštaje da je opkoljen sa ranjenicima, izbeglicama i vojskom sa svih strana, sa severa nemačkim i ustaškim trupama a sa istoka i jugoistoka četničko-italijanskim. U tim teškim uslovima, smatra Terzić, Tito je hteo da dobije predah.

Međutim, u knjizi *Wartime* Đilas piše da su o pregovorima i njihovoj sadržini bili upoznati samo Tito, Ranković i on.

Sakupljajući istorijsku građu u SAD-u, u Nacionalnom arhivu u Washingtonu u Odeljenju zaplenjenih nemačkih arhiva iz drugog svetskog rata, dobio sam kopije većine dokumenata o pregovorima između Vrhovnog štaba i nemačke vojne komande. Među tim dokumentima nalazi se jedna pismena za beleška od 11. marta 1943. godine koja glasi:

»Gornji Vakuf, dne 11. mart 1943.

Pismena zabeleška predloga delegacije Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije koja je opunomoćena od Vrhovne komande te vojske, rađena na osnovu zapisa gosp. majora Bartha od 10. III 1943.

1. Krajem januara t.g. je od strane Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije gosp. Leinschitz poslan u Mostar da bi doveo do kraja pitanje ratnih zarobljenika koje je u ranije vođenim pregovorima sa delegatima nemačke armije već bilo dotaknuto. On se trebao vratiti do 1. februara 1943. ali se do današnjeg dana nije javio. Mi smo mišljenja da razmenu zarobljenika treba što pre dovršiti. Za razmenu dolaze u obzir:

a) zarobljeni folksdojčeri iz Jajca i posada oborenog hrvatskog aviona o čijoj je zameni gosp. Leinschitz trebao da razgovara.

b) g. major Strecker za kojega mi tražimo putem razmene prof. Ivana Marinkovića iz Karlovca. On se nalazi u policijskom zatvoru u Zagrebu.

c) 25 zarobljenih nemačkih vojnika koji su zarobljeni u borbama na Sitnici.

d) oko 100 oficira, podoficira i službenika hrvatske vojske i hrvatske države.

e) 15 italijanskih oficira

f) oko 600 italijanskih vojnika i podoficira.

2. Mi smo mišljenja da komanda nemačke armije prema NOV Jugoslavije primenjuje propise međunarodnog ratnog prava. Ako nemačka armija prihvati taj predlog, posebno obzirom na ranjenike i zarobljenike NOV Jugoslavije, što je od obostranog interesa, tada bi komanda NOV Jugoslavije sa svoje strane u tom pogledu dala pune garancije o strogom pridržavanju tih propisa.

3. Komanda NOV Jugoslavije smatra:

a) da u datoj situaciji nema razloga da nemačka armija vodi ratne akcije protiv NOV Jugoslavije a posebno obzirom na položaj protivnika i interese jedne i druge strane. Stoga bi bilo u obostranom interesu ako bi neprijateljstva bila obustavljena. U vezi s tim, trebalo bi nemačka komanda i ova delegacija da izlože svoje predloge o eventualnoj zoni i smerovima ekonomskih i drugih interesa.

b) NOV Jugoslavije smatra četnike glavnim neprijateljima.

4. Za vreme trajanja ovih pregovora po svim tačkama predlažemo obustavu ratnih akcija nemačkih trupa i trupa NOV Jugoslavije.

5. Ova je delegacija opunomoćena da zaključi preliminarne pregovore dok bi jedan eventualni konačni sporazum morao biti potvrđen od naših viših komandi. Zaključenje ovih pregovora je ovoj delegaciji od strane našeg višeg komandnog mesta naglašeno kao hitno i ona traži od nemačke komande da odredi opunomoćene pregovarače.

M. Marković

K. Popović

V. Petrović«

Osim ove kratke verzije, major Barth dao je jednu potpuniju. U tački 2 ove druge zabeleške spomenut je problem primene odredaba međunarodnog ratnog prava prema zarobljenim i ranjenim pripadnicima Narodnooslobodilačke vojske od strane oružanih snaga Wehrmachta.

Na glavnom dokumentu koji nosi broj NDKW – 1088/4, stoje potpisi prvo Milovana Đilasa, koji se iz nepoznatih razloga potpisao sa M. Marković (poznajem Đilasov rukopis i znam da je taj potpis autentičan). Do Đilasovog potpisa stoji potpis Vladimira Velebita, koji se potpisao sa V. Petrović (verovatno zato što nije hteo da se potpiše pravim imenom da ne bi naškodio svojim starim roditeljima u Zagrebu).

Jedino je Koča Popović smatrao da on može da se potpiše punim imenom kao komandant Prve proleterske divizije, ne skrivajući se iza nekih pseudonima, iako je i on imao žive članove porodice.

Na razgovorima predstavnika Vrhovnog štaba i nemačke komande u Vakufu bilo je dogovoreno da se razmena mišljenja nastavi u Sarajevu i Zagrebu. Te su pregovore vodili Milovan Đilas i Vlatko Velebit. U noći između 18. i 19. marta Milovan Đilas, pod pseudonimom Miloš Marković, kome je dodao titulu doktora i profesora univerziteta u Zagrebu, došao je u Konjic, pa je odmah produžio za Sarajevo. U svojim memoarima Đilas je, po običaju kada je reč o njemu i njegovim radnjama kojih se danas stidi, veoma nejasan i protivrečan. U dokumentu od 20. marta 1943. koji je Đilas uputio štabu Prve proleterske divizije, on obaveštava Tita da je posao u Sarajevu uglavnom dobro završio što se tiče zarobljenika. Jedna velika razmena izvršena je istoga dana u Konjicu. Đilas je nastavio put za Zagreb, gde je vodio nove pregovore, pa je posle toga puta, krajem marta oslobođena grupa od 16 naših zatvorenih drugova.

Načelnik štaba 717. nemačke pešadijske divizije dr Krisch napravio je tačke svoju zabelešku, u kojoj se kaže da je delegacija Vrhovnog štaba izrazila želju da u duhu punomoćja pregovara o sledećim pitanjima:

»1. Razmena ratnih zarobljenika; 2. Primena međunarodnog ratnog prava i 3. O ostalim pitanjima koja su već ranije, 17. novembra 1942, bila predmet pregovora sa kapetanom Heyssom, kapetanom Kulichom i gospodinom Ottom (civilni inženjer razmenjen od partizana). Delegacija NOP-a u tom duhu sačinila je na licu mesta i jednu pismenu zabelešku. Pod tačkom br. 1, kako se navodi u zapisniku, bilo je reči o više pitanja. Tako se u njoj konstatuje da je 'razmena već jednom izvršena. Nastavak pregovora nije doveden do kraja. Delegat Leinschitz koji je poslan pre jednog i po meseca do danas se nije vratio. Ponuđeni su nemački stručnjaci zarobljeni u Jajcu i posada jednog kod Kupresa oborenog aviona, koja je izvršavala zadatke za račun nemačkog Wehrmachta kao i major Strecker i još 25 nemačkih vojnika i 120 oficira i podoficira domobrana i 600 italijanskih vojnika...' Od zahteva koji je za razmenu predložila delegacija Vrhovnog štaba u zapisniku se podvlači da se za gore navedene zarobljenike 'traži naročito profesor Ivan Marinković (član CK KP Hrvatske) iz Karlovca, koga ustaše drže zatvorenog u Zagrebu'. Isto tako konstatuje se da 'delegacija skreće pažnju da se često dešava da nemački Wehrmacht (u vezi akcije razmena) nije navodno mogao da pronađe zahtevana lica kod ustaških vlasti, odnosno da su ih oni u to vreme već streljali'.

Uz drugu tačku razgovora, gde se govori o primeni međunarodnog ratnog prava i postupcima prema ratnim zarobljenicima, načelnik štaba je zapisao da 'delegacija upozorava na to da Narodnooslobodilačka vojska predstavlja organizovanu armiju sa vojnom disciplinom i da nije banda. Oni se bore kao patrioti i sinovi za oslobođenje svoje domovine. Zarobljenike su tretirali uvek u skladu sa međunarodnim pravom, kao što je, na primer, bio slučaj još od 1941. godine. Predloženo je da se zarobljenici i ranjenici obostrano humanito tretiraju. Delegacija se obavezuje da će intervenisati ukoliko njihove jedinice ne budu poštovala takvo uputstvo'. Što se, pak, treće tačke tiče, u zapisniku su problemi koji su u okviru nje vođeni označeni kao 'politička pitanja', pri čemu je istaknuto sledeće: 'Ova tačka već je jednom bila tretirana i to 17. novembra 1942. godine'.«

Istovremeno se navode i garancije Narodnooslobodilačke vojske da će se striktno pridržavati međunarodnih zakona u vezi sa zarobljenicima. Treće pitanje o kome se u zabelešci govori, dato je kao mišljenje Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, a koje je izraženo u sledećem:

»a) Da u postojećoj situaciji ne postoji razlog zbog koga bi nemački Wehrmacht vodio ratna dejstva protiv Narodnooslobodilačke vojske obzirom na situaciju, neprijatelja i interesa jedne i druge strane. Prema tome bilo bi od obostranog interesa kada bi neprijateljstva prestala. U vezi sa ovim, nemačka komanda i ova delegacija treba da utvrde svoje predloge u vezi eventualnih zona i stavova u odnosu na ekonomska i druga pitanja.

b) Narodnooslobodilačka vojska smatra četnike glavnim neprijateljem.«

U tački 4. pomenute zabeleške predložen je bio prestanak ratnih dejstava između nemačkih trupa i jedinica Narodnooslobodilačke vojske u vremenu dok traju pregovori, dok se u poslednjoj tački (5) upozorava da je delegacija Narodnooslobodilačke vojske ovlašćena da izvrši samo preliminarne razgovore, a da konačna saglasnost mora biti potvrđena od Vrhovnog štaba.

Na dan 28. marta 1980. godine razgovarao sam s Kočom Popovićem, koji je zajedno s Pekom Dapčevićem bio najpriznatiji Titov komandant, a posle rata osam godina načelnik Generalštaba i dvanaest godina sekretar za inostrane poslove.

Pokazao sam mu sva dokumenta koje sam doneo iz Nacionalnog arhiva iz Washingtona, a koji su navedeni u ovoj glavi. Koča Popović je izjavio da je već video ta dokumenta i što se tiče spoljne identifikacije da su oni autentični. Uporedio je dokumenat 1082, (prevod punomoćja našim delegatima od 8. marta 1943, izdatog svakom posebno, a koje je potpisao zamenik načelnika Vrhovnog štaba Velimir Terzić), s originalom punomoćja, koje je Koča Popović sačuvao još iz rata. Kad je uporedio svoj original sa dokumentom 1082, utvrdio je da nema nikakve razlike. Taj svoj original stavio mi je na raspolaganje da ga preslikam.

Međutim, kad je prešao na unutrašnju identifikaciju gore pomenutih dokumenata, ukazao je na proizvoljnost i tendencioznost sastavljača dokumenta NDKW 1088/1, to jest nemačke verzije razgovora sa delegatima Vrhovnog štaba. Ta tendencioznost još bolje može da se primeti kada se dokumenat 1088/1 uporedi sa dokumentom 1088/4, koji iznose stavove partizanske delegacije napisane posle sastanka i potpisane od strane sva tri delegata (Milovana Đilasa, Koče Popovića i Vladimira Velebita). Koča Popović mi je ukazao da se taj dokumenat umnogome razlikuje, naročito oko ključnih tačaka nemačke verzije razgovora iznete u dokumentu 1088/1. Koča Popović smatra da je to ključno pitanje i da dokumenat 1088/4 jasno pokazuje stav delegacije Vrhovnog štaba, daleko vernije nego što je to moguće videti iz nemačkog dokumenta 1088/1, za koji smatra da je tendenciozan. Koča Popović je još, na kraju, dodao da šef delegacije, Milovan Đilas, koji je izlagao stavove, nije uradio ništa mimo direktiva s kojima su pošli, ali je očigledno da je mogao biti elastičniji. Na to mu je Koča Popović na kraju razgovora i skrenuo pažnju.

Za vreme pregovora, kako u Vakufu, tako i u Sarajevu i Zagrebu, nemački general Kasche saopštio je Đilasu i Velebitu »da bi dobro bilo ako bi se u re-

jonu severno od Save uskoro obustavila borba i likvidirali nemiri, jer bi se tako stvorili preduslovi za dalja razmatranja i razgovore«, kako sam našao u jednom nemačkom dokumentu. Takođe, u drugom dokumentu stoji da je i general Gleise Horstenau saopštio Đilas i Velebitu da on želi da postigne »neko značajnije delo u korist Vrhovne komande Wehrmachta«. Po tome dokumentu general Gleise Horstenau je najpre tražio da partizani više ne napadaju prugu Beograd–Zagreb, koja je bila važna železnička komunikacija za nemačku armiju.

U *Zborniku Vojno-istorijskog instituta*, tom II, knjiga 8, na 359. stranici (izdanje iz 1959. godine) objavljeno je uputstvo Centralnog komiteta KPJ od 29. marta 1943. godine Isi Jovanoviću, sekretaru Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu. Taj dokumenat su potpisali Tito, Ranković i Sreten Žujović, a on glasi:

»Dragi Iso,

Malo će te začuditi način na koji ti dostavljamo ovo pismo. Ali, neka (te) to ne dovede u sumnju. Kad se jednom sastanemo, objasnićemo vam sve. Evo o čemu se (sada) radi.

Sa VI Brigadom pojačanom sa delovima Majevičkog odreda ili Frušnogorskog, hitno se prebacite između Goražda i Međeđe na sandžačku stranu i čistite teren od četnika u pravcu Zaborka i Čajniča. Ovde ćete uhvatiti vezu sa levim krilom naše I Divizije i dobiti dalje direktive.

Na svome putu, tj. prilikom prebacivanja, ne sukobljavajte se sa Nemcima, ne preduzimajte ma kakve akcije na pruži, jer je to u interesu sadašnjih naših operacija. Još pre vašega prelaza, pošaljite kurire u pravcu Ustikoline, gde će uhvatiti vezu sa našim jedinicama.

Najvažniji naš zadatak sada jeste uništiti četnike Draže Mihailovića i razbiti njegov upravni aparat, koji predstavlja najveću opasnost za daljnji tok Narodno-oslobodilačke borbe.

Sve ostalo saznaćete kad se sastanemo.

U istočnoj Bosni ostavite manje odrede, čiji će zadatak za sad biti borba protiv četnika i mobilizacija novog ljudstva. Pojačavanje VI Brigade sa delovima Majevičkog odreda ne sme ići na račun brzine pokreta u gore predviđenom pravcu.»

A u dokumentu u istom tomu, broj 216, koji je Tito 30. marta 1943. godine uputio Štabu Prvog bosanskog korpusa, navodimo drugi deo, u kome se kaže:

»Iskoristivši kontakt za razmjenu zarobljenika sa Nijemcima, mi smo uspjeli neutralizirati Nijemce od četnika i Talijana. O tome morate voditi i vi računa i svu vašu borbu upotrijebiti protiv četnika u Centralnoj Bosni i Krajini, a odbrambenu borbu voditi protiv ustaša, ako vas napadnu ili pomažu četnike. To je privremeno – do dalje naredbe.

Pošto su četničke snage ovdje vrlo jake, to ćete morati i vi prebaciti jednu diviziju u Istočnu Bosnu za razbijanje tih bandi. Ove vaše snage morale bi krenuti preko Centralne Bosne i Ozrena, a na putu neće praviti nikakvih akcija. Mi ćemo poslati u tu svrhu vodiče.»

U drugom tomu *Zbornika dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, Istorijskog instituta Jugoslovenske narodne

armije, knjiga 9, pod brojem 161 objavljen je dokumenat: Naređenja vrhovnog komandanta NOV i POJ druga Tita, od 7. maja 1943. Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske za jače angažovanje jedinica Treće operativne zone na komunikaciji Beograd-Zagreb. Iz tog dokumenta je vidljivo da su privremeno bili obustavljeni napadi na pruzi Beograd-Zagreb:

»ŠTAB HRVATSKE

Petrović zaista bio u Slavoniji za vrijeme razmjene zarobljenika u vrijeme velikih bojeva kod Konjica-Kalinovnik. Napad na prugu bilo riješeno privremeno obustaviti u slučaju prebacivanja Slavonske divizije u Bosnu u vezi sa njemačko-ustaškom ofanzivom u Slavoniji ili zbog vojnih potreba u Bosni. On ugovorio znake sa drugovima u Štabu III oper. zone za preko »Slobodne Jugoslavije«. Akcije na prugu moraju se svim silama nastaviti i o tome ćemo odmah izdati naređenje preko »Slobodne Jugoslavije«. Vaše snage neracionalno u Slavoniji iskorištene. One žive više radi sebe no što vezuju neprijateljskih snaga za sebe. Za rušenje pruge dovoljni su partizanski odredi i diversione grupe, a za mobilizaciju jedna ili dvije brigade najviše.

Glavna bitka se vodi sada ovdje radi uništenja Dražine vojske. Naše jedinice blizu Nikšića silno razbile Talijane i četnike. Ubijeno 470 Talijana, zarobljeno 500 Talijana i 200 četnika. Zarobljeno 4 brdska topa 75 m/m, 70 mitraljeza i puškomitraljeza, 20 teških bacača, 7 tenkova, 20 kamiona, 5 automobila i motocikla, 5 vagona mina, topovske i puščane municije, 200 konja i mula.

Tito«

Član Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, Uglješa Daniilović, vodio je za vreme rata veoma opširan dnevnik. On je 1. aprila 1943. u selu Nišiću, u istočnoj Bosni, zabeležio:

»Ali sa Prvim bataljonom došlo je i jedno veliko iznenađenje za nas. Došao delegat Vrhovnog štaba za razmjenu njemačkih zarobljenika, u pratnji dvojice Nijemaca, jednog njemačkog kapetana i jednog civila. On nam ispriča stvari u koje u prvi mah nismo povjerovali. Pošto nam je naveo mnoge detalje, čime je potvrdio svoj identitet, poverovali smo onome što nam je ispričao. Radi se o jednoj bitnoj promjeni taktike, ali o tome ću poslije pisati kad za to bude vrijeme. On nas je istovremeno izvijestio o slijedećem. Pošao je kurir od V. Š. sa naređenjem za nas. Kurir je pošao jutros u 6 sati, u pratnji dvojice Nijemaca, motorom za Šekoviće. Drug nam je ispričao ukratko sadržaj naređenja. VI Brigada treba da pođe pravcem Čajniče prelazeći Drinu između Međeđe – Goražda sa zadatkom da udari u bok.

Odmah je naređeno da se spremi jedna četa koja će rano ujutro krenuti za Šekoviće, koja će donijeti naređenje. Napominjem da je ovaj kurir išao ovim putem tako što je iskoristio pregovore s Nijemcima za razmjenu zarobljenika. Jedna je četa odmah poslata na Kalauzoviće, za hvatanje veze sa Grupom udarnih bataljona. Njima je naređeno da obustave pokret koji im je dat po planu. Zakazali smo da se sutra u 10 sati održi sastanak u Rakovoj Nozi. Drug sa Nijemcima odmah je krenuo nazad preko Srednjeg za Sarajevo. Data im je jedna četa za pratnju.«

Uglješa Daniilović je stigao 4. aprila 1943. godine u selo Govzu, gde se nalazio Vrhovni štab i gde je razgovarao s Titom, koji mu je rekao:

»Naročito ako dođe do iskrcavanja Saveznika na Balkanu, tada jugoslovenska vlada u Londonu može pokušati da iskoristi situaciju da bi pobrala plodove naše borbe.«

Uglješa Danilović mi je 15. novembra 1972. godine poslao pismo u kome je dao obrazloženje, kako bi se što bolje mogla da razume sadržina onog što je zapisao u aprilu 1943. godine. To pismo glasi:

»Druže Vlado,

šaljem ti dvije stranice iz prekucanog teksta *Dnevnika*. Ono što se odnosi na Vl. Velebita zabilježeno je pod datumom: 1 april – Nišić.

Vidjećeš iz teksta, da se to može razumjeti, samo ako se poveže sa onim što sam zapisao 16. aprila 1943. g. u s. Govzi (tekst toga se nalazi u rukopisu koga sam ti poslao). U bilješci od 1. aprila nisam naveo jasno i određeno šta nam je to Vlatko rekao, nego sam to kamuflirao rečenicom: 'Radi se o jednoj bitnoj promjeni taktike...' Tako sam postupio iz razloga konspiracije, iz bojazni da mi *Dnevnik* ne padne u ruke neprijatelju, ali tako sam postupio i iz drugog razloga, što još nisam bio uvjeren da je tačno ono što nam je Vlatko rekao. Iz svega bi se mogao izvesti zaključak da je Vlatko zaista govorio nešto u smislu primirja. A o čemu se zapravo radilo vidi se jasno i nedvosmisleno iz Titovih riječi koje sam zabilježio odmah poslije razgovora.«

Godine 1965. kopije navedenih dokumenata iz zaplenjenih nemačkih arhiva, koje se nalaze u *National Archives* u Washingtonu, kao što sam već rekao, poslao sam Titu za njegove memoare. Dokumente mu je lično predao Vljako Begović, rukovodilac Komisije za prikupljanje građe za memoarsku literaturu, to jest za Titove memoare. Tom prilikom, ja nisam video Tita, pa nisam mogao da čujem njegovo mišljenje o tim dokumentima.

Kad sam, 1. novembra 1978. godine, proveo gotovo čitav dan s Titom u razgovorima o istoriji naše revolucije, imao sam pribeleženo pitanje i u vezi s ovim dokumentima. Stekao sam utisak da on nije imao pri sebi sve dokumente o tome slučaju iz 1943. godine, a naročito svoje naređenje o obustavi operacija u istočnoj Bosni i Slavoniji, koji su već pre više od 20 godina objavljeni u zbornicima Vojno-istorijskog instituta. Tito je resko rekao da su pregovarači prekršili njegova ovlašćenja. Konačno, Tito je prilikom rastanka predložio da bi trebalo da se ponovno nađemo sa svom građom i da pregledamo sve dokumente.

U junu mesecu 1979. godine zvao me je telefonom Titov šef kabineta Berislav Badurina i pitao me da li sam spreman da dođem kod Tita kroz tri dana da razmotrimo sve dokumente oko martovskih pregovora s Nemcima, kao i da će na tom sastanku biti prisutna još dva jugoslovenska istoričara koji takođe već dugo godina skupljaju građu o ovom istorijskom događaju. Pošto sam već bio spreman za ovaj razgovor, dao sam saglasnost i bio je utvrđen datum sastanka za kraj juna. No, taj sastanak je odložen, jer jedan od istoričara nije mogao da mu prisustvuje zato što je bio u inostranstvu.

Drugi sastanak bio je predviđen za oktobar 1979. godine, ali je na Titov zahtev odložen, kako pretpostavljam, zbog njegovog zdravstvenog stanja.

Za sastanak sa Titom, 1979. godine, bio sam spremio svoje mišljenje o martovskim pregovorima 1943. godine pripremivši i svu raspoloživu dokumentaciju, koju sam pronašao u inostranim i u našim arhivama. (Bitno je da su Titovi ključni dokumenti objavljeni u zbornicima Vojno-istorijskog instituta):

1. Zdrav razum nalaže prednost istorijske istine nad političkom istinom. Treba objaviti sve dokumente, nemačke i naše, dati njihovu kritiku, pa onda

na osnovu njih izvlačiti zaključke. Nema istorije bez istorijskih činjenica. I Karl Marx, kada je pisao *Kapital*, pre nego što je došao do svojih zaključaka i analiza, prvo je morao da prikupi izveštaje inspektora u fabrikama Engleske o načinu eksploatacije radnika, pa je tek posle davao svoju analizu.

2. Ne objavljivati ovaj ili onaj dokumenat nije ni mnogo inteligentno, jer su svi nemački dokumenti iz rata na raspolaganju svim arhivama sveta. I ako se danas jedan dokumenat zabrani, šta ćemo činiti kad nas ne bude, kad ne budemo mogli da zabranjujemo pojedine dokumente? Ispašćemo smešni pred istorijom i zbog tog jednog zabranjenog dokumenta mogu da nam se opore i mnoge druge velike stvari o našoj revoluciji.

3. Moja osnovna hipoteza o pregovorima 1943. godine jeste moje ubeđenje (na osnovu dokumenata koje sam do sada pregledao) da su najagresivniji slojevi u Velikoj Britaniji, naročito grupa oko *SOE*, pripremali oružanu intervenciju u Jugoslaviji uz pomoć okupatora i četnika. Od svih evropskih zemalja u kojima se vodio pokret otpora protiv okupatora, najdublji društveni procesi odigrali su se u Jugoslaviji, Grčkoj, a i u Albaniji. To su bili, u stvari, revolucionarni ratovi u kojima je stvarana i nova vlast. Zato nije slučajno što su desni elementi u Britaniji izabrali baš Jugoslaviju da bude prva žrtva intervencije, da nas unište pod maskom oslobođenja prilikom savezničke invazije. Ono što su hteli u Jugoslaviji da učine 1943, učinili su u Grčkoj 1944.

4. Trenutna ideološka zaokupljenost antihitlerovskom koalicijom ne treba da nam zatvori oči pred suštinom društvenog bića u Britaniji. To je najstarija kolonizatorska država i napadom Hitlera na Britaniju, ona nije odmah postala antiimperijalistička. Ostale vodeće sile antihitlerovske koalicije takođe su bile hegemonističke kao i Velika Britanija. To je naročito jasno postalo u drugoj fazi rata, kada je posle Staljingrada i poraza Rommela, postalo očigledno da se kraj nacističke Nemačke približava. Onda su u prvi plan još jače izašle borbe velikih sila u savezničkoj koaliciji za podelu sveta među njima.

5. Bitno je da je još u toku martovskih pregovora Hitler doneo odluku da uništi glavninu partizanskih snaga pripremajući se za poslednju fazu operacije *Schwarz*. Dok su pregovori i razmene zarobljenika trajale, nemačke, italijanske, ustaške i bugarske jedinice vršile su opkoljavanje durmitorskog masiva, gde je bila glavnina naših trupa sa 4.000 ranjenika.

6. Ostatak crnogorskih četnika, sa Pavlom Đurišićem na čelu, bio je razoružan od strane Nemaca na početku Pete ofanzive, ali je on uskoro pušten i do kraja rata 1945. godine četnici Draže Mihailovića operativno sadejstvuju s nemačkim jedinicama u svim delovima Jugoslavije, a naročito u Srbiji.

7. Takođe je bitno da je Tito smatrao da ni jedna vojska savezničkih država ne može da stupi na teritoriju Jugoslavije bez dozvole Vrhovnog štaba i AVNOJ-a. To se odnosilo i na Sovjetski Savez, pa je Tito krajem oktobra, napravio poseban ugovor sa Staljinom o ulasku jedinica Crvene armije na jugoslovensku teritoriju, gde je bilo predviđeno i njihovo povlačenje.

U toku 1943. i 1944. godine Tito je izdao više naređenja da niko ne sme da povredi jugoslovensku teritoriju. Iz tih razloga bili su oboreni i američki avioni 1946. godine, koji su namerno kršili integritet Jugoslavije, iako je vlada SAD bila u više mahova upozoravana da to ne čini.

Kada se Tito prvi put video sa Staljinom, krajem septembra 1944. godine, on je njemu i Molotovu, na vest da su se iskrcale neke engleske jedinice u Jugoslaviji, rekao da će one biti bačene u more.

8. S nemačkim predstavnicima nije potpisan nikakav ugovor o obustavi vatre ili primirju. Potpisan je jedino sporazum o stvaranju neutralne teritorije u Pisarovini, u cilju olakšanja razmene zarobljenika.

Moje lično mišljenje je da su pregovori u martu 1943. godine bili nepotrebni osim oko razmene zarobljenika. Njima se, što se tiče partizana, ništa nije postiglo, pa ni na planu ratnog lukavstva. Nemačke trupe, prema planovima pojedinih faza Četvrte ofanzive, nisu imale nameru da prelaze reku Neretvu, jer je to bila zona dejstva italijanskih i četničkih trupa. Berlinu je bilo najvažnije da obezbedi rudnike boksita između Mostara i Imotskog, kako se ne bi prekidala proizvodnja aluminijuma u Nemačkoj.

To je moja hipoteza. Nju potvrđuju neki dokumenti, a na mlađim istoričarima je da prikupe svu građu, kako nemačku, britansku, tako i jugoslovensku, i da kažu je li ona opravdana ili ne.

Sve ovo još potvrđuje značaj metodološkog principa teorije distance, to jest da savremenici jednog događaja ne mogu da budu i njegovi istoričari.

Nemačka komanda je u potpunoj tajnosti izvela koncentraciju svojih trupa u Petoj ofanzivi. Sve do poslednjeg trenutka nisu o svojim namerama obaveštavali ni saveznike, Italijane. I za partizanski Vrhovni štab Peta ofanziva je predstavljala krupno iznenađenje. Zapovest za Petu ofanzivu izdao je general Lütters tek 6. maja 1943. On je bio procenio da partizanske snage u obruču iznose oko 15.000 ljudi, što je bio prilično tačan broj. (Glavna operativna grupa brojala je nešto iznad 16.000 boraca, nešto preko 4.000 partizana bili su u Centralnoj bolnici kao ranjenici ili oboleli od tifusa).

Lütters je koncentrisao oko 70.000 nemačkih vojnika (Prvu planinsku diviziju, 7. SS diviziju *Prinz Eugen*, 118. lovačku diviziju i delove 369. i 104. lovačke divizije, kao i puk *Brandenburg*). Zatim je računao na tri italijanske divizije *Taurinense*, *Venezia* i *Ferrara*, kao i na manje delove drugih italijanskih divizija. Pavelić je stavio na raspolaganje oko 11.000 svojih ljudi, a bugarski ministar rata je dao saglasnost za upotrebu bugarskih trupa izvan bugarske okupacione zone u Srbiji, a na teritoriji Crne Gore. To je bio 61. bugarski puk, dok je još jedan drugi bugarski puk takođe bio spreman da uzme učešća u ovim operacijama. Ukupno je Lütters imao nešto preko 100.000 ljudi u Petoj ofanzivi. Vazduhoplovne snage su bile predviđene u većem broju nego što je to bilo u Četvrtoj ofanzivi.

Nemačka komanda je predviđala da će prva faza operacija (opkoljavanje iz dubine) trajati deset dana, druga faza (uništenje partizanskih snaga u kotlu) takođe deset dana, a da će biti potrebno još nekoliko nedelja da se sav teren pažljivo pročešlja da bi se glavnina partizanskih snaga potpuno uništila.

Vrhovni štab, ne sluteći šta se sprema, održao je 8. maja sastanak u selu Kruševu u dolini reke Pive, gde se raspravljalo o produžetku partizanske ofanzive, o eventualnom prodoru na Kosovo i na granice Srbije. U međuvremenu stigli su prvi izveštaji o koncentrisanju Nemaca, koje je vršilac dužnosti

načelnika Vrhovnog štaba odbio kao neosnovane. On je isuviše verovao martovskim pregovorima s Nemcima i mislio je da je nemoguće da nas Nemci napadnu. On se čak izrugivao komandi Desete hercegovačke brigade, koja mu je poslala izveštaj o koncentraciji nemačkih trupa i odgovorio je prezrivo: »Pazi Hercegovaca, videli su neke domobrane u nemačkim uniformama, pa su se poplašili«. Tek kada je 15. maja nemačka avijacija, zajedno sa udarnim trupama, krenula u napad sa svih strana, bilo je jasno da je otpočela nova velika ofanziva.

Jedinice Glavne operativne grupe lako bi se probile kroz obruč da se opet nije postavilo pitanje ranjenika i bolesnih od tifusa. Zato je Vrhovni štab morao da vodi računa o sudbini ranjenika, pa je manevarska snaga divizija time bila sputana. Morala se voditi opet odsudna bitka i u neprijateljskom kotlu, u početku za spas ranjenika, a u drugoj fazi i za spas same Glavne operativne grupe.

Nemački komandanti su izdali posebna naređenja da treba uništiti ne samo naoružane partizane nego i narod na opkoljenoj teritoriji, da sve vode treba zatrovati. Stoga je Vrhovni štab još na samom početku Pete ofanzive izdao naređenje svim pozadinskim vojnim vlastima, kao i operativnim jedinicama, da obaveste narod da se sklanja u zbegove, u neprohodne delove Durmitora, Sinjajevine i drugih planina u okolini.

Posle prvih okršaja u dolini reka Lima i Drine, Vrhovni štab je doneo odluku da izlaz iz ofanzive treba tražiti probijanjem prema severu, ka Bosni. Izdato je naređenje da se napušta pravac nadiranja za Srbiju i da se ne vrše napadi na Mojkovac i Kolašin. Prvi pravac partizanskog prodora bio je upravljen ka Foči, gde je prebačena Prva proleterska brigada, ali nemačke trupe su na tom frontu davale uporan otpor.

Kretanje partizanskih jedinica bilo je usporeno i zbog očekivanja da se u Vrhovni štab spusti britanska vojna misija. Već u aprilu mesecu 1943. britanske vojne vlasti uputile su na teritoriju pod vlašću hrvatskih i bosanskih partizana tri vojne misije. Jednoj od njih bio je na čelu major William Jones. Preko te misije, britanska vojna komanda na Bliskom istoku izvestila je Vrhovni štab da bi poslala jednu misiju direktno u Vrhovni štab, što je i prihvaćeno. Dolazak britanske vojne misije bio je najavljen za 22. maj, na slobodnoj teritoriji kraj Žabljaka, ali je ona odložila svoj dolazak za 28. maj u ranu zoru. Tako je Vrhovni štab morao da izgubi šest dragocenih dana.

Britansku vojnu misiju su predvodili major William Stewart i kapetan William Deakin. Ovaj drugi bio je lični prijatelj predsednika britanske vlade Winstona Churchilla i njegov savetnik za pisanje istorije.

Još pre dolaska britanske misije, Vrhovni štab je uputio radiogram Glavnom štabu Hrvatske, dajući mu nalog da preko britanske misije zatraži od savezničkih vojnih vlasti da smesta bombarduju polazne baze nemačkih i italijanskih trupa u Petoj ofanzivi u Pljevljima, Bijelom Polju, Beranima, Andrijevici, Podgorici, Nikšiću i Mostaru, ali britanska komanda se oglušila o ovaj zahtev.

Krajem maja, Vrhovnom štabu postalo je jasno da se prodor na severu neće moći izvršiti na sektoru Foče. Zato je izabrana dolina Sutjeske kao najbolje mesto da se partizanske snage probiju kroz nemački obruč. Vrhovni štab je uočio da visoravan Vučevo između kanjona Drine, Sutjeske i Pive predstavlja ključ za dolinu Sutjeske, pa je uputio Drugu proletersku brigadu da zauzme to strateški važno mesto. Srbijanski i bosanski proleter i izbili su na sami vrh Vučeva nekoliko minuta pre Nemaca i zbacili ih u dolinu Sutjeske. Istovremeno, na svim ostalim odsecima fronta nemačke trupe su išle napred, sve više i više stežući Glavnu operativnu grupu i 4.000 ranjenika.

Tito je detaljno obavestavao Moskvu o situaciji. Ti njegovi radiogrami najbolje odražavaju svu težinu položaja u kome se našla Glavna operativna grupa. U tim radiogramima ima elemenata monologa vladike Danila u *Gorskom vijencu*.

Tito je obavestio Moskvu i o dolasku britanske vojne misije i molio je za pomoć sa sovjetske strane. U radiogramu od 23. maja 1943. Moskva je tražila pojedinosti: da li imamo aerodrome na oslobođenoj teritoriji, da li imamo avionskog benzina. Rusi su mislili da pošalju avione, ali s obzirom na daljinu ruskog fronta, avioni bi se morali spustiti na oslobođenu teritoriju u Jugoslaviji.

Tito je 24. maja odgovorio Moskvi da se očekuje dolazak britanske vojne misije, a zatim je zatražio da dođe i sovjetska vojna misija:

»U vezi s tim, molimo Vrhovnu komandu Crvene armije da ona takođe pošalje svog vojnog predstavnika čim to bude moguće. Što se tiče upućivanja vašeg aviona – on bi mogao da se spusti lako na prostoru kod Žabljaka, ali je sada tu blizu front i ne znamo koliko ćemo se dugo ovde zadržati. Benzina za avione nemamo, ali vaš predstavnik bi mogao da se spusti padobranima. Čim nađemo odgovarajuće mesto – obavestićemo o mogućnostima spuštanja.«

Ujedno Tito je prenosio na sve komandante i borce svoju odlučnost da se partizani moraju da probiju kroz nemačke i kvislinške obruče po svaku cenu. O tome sam u *Dnevniku* 5. juna 1943. zapisao:

»Koča i Peko su došli na savetovanje kod Staroga. Sede pod šatorskim krilom, kiša ih neprestano šiba. Većaju. Kad su završili sastanak pred podne, prišao sam Peku. Pitam ga šta da zapišem u *Dnevniku*. On se smeje:

– Piši: probićemo se! ... I tačka.«

U međuvremenu, nemačke trupe su zauzele sav Sandžak i sve naše jedinice su se prebacile na levu obalu Tare. Nemci su izvršili promene u svom operativnom planu. Osetili su da su partizani rešili da se probroj izvrši na Sutjesci, pa su tamo hitno prebacivali jedinicu za jedinicom. Vrhovni štab je doneo odluku da se sve snage podele u dva dela: Prva i Druga divizija s deset brigada bi se probile preko Sutjeske u Bosnu, a Treća i Sedma divizija sa šest brigada i ranjenicima krenule bi natrag preko reke Tare u Sandžak. Vrhovni štab bi bio s prvom grupom, a Izvršni odbor AVNOJ-a s drugom grupom. Istovremeno je poslata poruka Bosanskom korpusu da krene ka jugu kako bi udario Nemcima s leđa i olakšao probijanje glavnine.

Izdato je naređenje da se zakopa sve teško oružje kako bi se ubrzalo kretanje partizanskih jedinica, ali ova mera je oslabila i njihovu vatrenu moć. Glad je opet počela da hara u partizanskim redovima. Borbe su se vodile u skoro nenaseljenim krajevima. Ono malo kuća već je bilo uništeno u prvim mesecima rata.

Nemci su uspjeli da ovladaju gornjim tokom Sutjeske, ali nisu uspjeli da zauzmu visoravan Gornje i Donje Bare, koju je branila Druga dalmatinska brigada. Od 6. do 8. juna tu se bila jedna od najtežih bitaka na Sutjesci. Komanda Drugog bataljona ove dalmatinske brigade slala je svoj izveštaj 8. juna:

»Nemci nadiru sve jačim snagama i sve upornije – mi smo izgubili dve trećine svoga ljudstva, ali računajte na nas kao da smo u punom sastavu«.

Druga operativna grupa, pod komandom Milovana Đilasa, međutim, nije mogla da pređe Taru, pa je donela odluku da zajedno s ranjenicima pođe za prvom grupom, koja je držala na Sutjesci samo uzan deo između Suhe i Tjen-tišta. Vrhovni štab je prešao Sutjesku i 9. juna krenuo je uz prve padine Zelengore. Nemačka avijacija je žestoko tukla sav taj prostor i tom prilikom su partizani imali veliki broj mrtvih i ranjenih. Među ostalima bio je ranjen i vrhovni komandant Tito. Jedan od šefova britanske misije, Stewart, poginuo je, a drugi šef, Deakin, bio je ranjen.

Nemačka avijacija tukla je Vrhovni štab skoro svakog dana. Tek kada je na kraju rata bio zarobljen general Löhr, komandant nemačkog fronta za jugoistok, saznalo se da su nemačke goniometrijske stanice tokom Pete ofanzive, na osnovu rada radio-stanice Vrhovnog štaba, tačno utvrđivale mesto gde se nalazio Vrhovni štab. Radio-stanica je morala da drži vezu sa radio-stanicom Kominterne u Moskvi svakog dana u isto vreme i to prilično dugo. Jednom utvrđeni položaj radio-stanice Vrhovnog štaba bio je dostavljen nemačkim vazduhoplovnim štabovima, koji su tu prostoriju tukli veoma precizno, pogotovu što partizani nisu raspolagali bilo kakvom protivavionskom odbranom.

Prva proleterska brigada, pod komandom Danila Lekića, preuzima inicijativu, i ne čekajući vezu s divizijama iza sebe, probija nemački front na Balinovcu, u samu zoru, 10. juna. Čitava Prva proleterska brigada se razvila u streljački stroj i na juriš zauzela nemačke položaje. General Löhr je obavestio nemačku Vrhovnu komandu istoga dana:

»Posle teških i neravnih borbi neprijatelj je uspeo da napravi jedan lokalni proboj na frontu borbene grupe 369. legionarske divizije.«

Istoga dana neki italijanski zarobljenici, koji su služili kao konjovoci u Vrhovnom štabu, beže na stranu neprijatelja. (Konjovodac Vladimira Nazora odnosi Nemcima i originalni dnevnik starog pesnika). To im je utoliko lakše bilo da učine, pošto je linija fronta često bila svega stotinjak metara od mesta gde se nalazio Vrhovni štab. Oni su nemačkoj komandi preneli i vesti o kretanju Vrhovnog štaba, koja je izvestila Berlin:

»Jak neprijatelj u Sutjesci – Pivi sabijen je u najuži prostor. Pouzdano utvrđeno da se među njima nalazi i Tito. Poslednja je faza borbe, došao je čas potpunog uništenja Titove vojske.

Važnost naređenja: Nijedan čovek sposoban za vojsku ne sme živ da napusti obruč, a žene pregledati da nisu preobučeni muškarci, mora se ponovo podvući trupama.

Tito i pratioci su navodno u nemačkim uniformama. Proveriti vojničke knjižice.«

Prva proleterska divizija, pod komandom Koče Popovića, iskoristila je taktički prodor i brzo ga je širila, dospevši 12. juna na drum Foča – Kalinovik, koji je takođe prešla. Nemački obruč bio je iza nje.

Nemačka Vrhovna komanda je izdala nova naređenja da se obruč stegne i 12. juna general Lütters je lično došao na drum Foča–Kalinovik da učvrsti moral svojih trupa. Ali drugi val Glavne operativne grupe već je nadirao na ovu komunikaciju. Uoči prodora, Tito je poslao radiogram u Moskvu:

»Mi smo još u teškom položaju. Neprijatelj ponovo pokušava da nas okruži. Na pravcu našega nastupanja, prema centralnoj i istočnoj Bosni, neprijatelj je zauzeo i utvrdio sva uzvišenja, gde je postavio artiljeriju, mitraljeze i manje garnizone, a sa glavnim snagama pokušava da nas okruži. Stalno napada sa svih strana. Neprijatelj trpi velike gubitke, a takođe i mi, naročito od avijacije. Posebno 9. i 10. juna mi smo imali velike gubitke. Toga dana poginuo je od avijacije engleski kapetan Stewart, a kapetan Deakin i ja lakše ranjeni. Ja sam ranjen u ruku od šrapnela. Kapetan Stewart je bio na čelu engleske misije pri našem štabu. Englezi govore da oni nisu mogli da predstave kakvu mi tešku borbu vodimo. Oni vide da su naše jedinice danju u borbi, a noću na maršu. Ne spavaju i ne jedu. Sada jedu konje bez hleba.

Naš položaj je težak, ali mi ćemo se izvući iz te situacije, mada s teškim gubicima. Neprijatelj čini maksimalne napore da bi nas uništio, ali neće uspeti.

Molimo vašu podršku u ovom najtežem iskušenju.«

Glavni proboj Druge divizije s Vrhovnim štabom otpočeo je 12. juna u noći, a 13. juna glavnina se prebacila preko komunikacije Foča–Kalinovik. Taj odsek je branila jedna nemačka tenkovska jedinica. Borci Druge proleterske brigade nisu hteli da izvrše naređenje o zakopavanju teškog oružja, nego su kroz obruč neprijateljskih trupa proneli i jedan protivtenkovski top koji je imao samo tri granate. Sakrili su ga u živicu kraj drumu Foča–Kalinovik i sačekali prilazak neprijateljskih tenkova na desetak metara. S dva metka onesposobili su dva tenka, a ostali tenkovi su se povukli. U međuvremenu, Sedma banijska divizija uspela je da stigne Drugu diviziju, pa se i ona probila preko drumu Kalinovik–Foča.

Međutim, nemačke snage su dobile pojačanja, zatvorile obruč na Sutjesci, Zelengori i na drumu Foča – Kalinovik, tako da Treća divizija s teškim ranjenicima nije mogla da se probije. Prva dalmatinska brigada je izbila još 12. juna na Sutjesku i na juriš zauzela Tjentište, ali nije uspela da održi te položaje do dolaska glavnine Treće divizije, već se probila samostalno u delovima na sever.

Treća divizija je još 12. juna imala poslednju radio-vezu sa Vrhovnim štabom, a u zoru 13. juna je otpočela prelaz preko Sutjeske. Boračke jedinice bile su izmešane sa zbegom i ranjenicima. Nemci su svojom vatrom pokrivali svaki metar planinske reke. Pustili su partizane da pridu sasvim blizu pa su otvorili vatru. Umorni i gladni, borci su se pokolebali. Došlo je naređenje

»Komunisti napred«, pa su u prvi juriš krenuli rukovodioci na čelu sa Savom Kovačevićem. Toga dana Treća divizija je izgubila na Sutjesci polovinu svoga sastava, a posle pogibije Save Kovačevića, koji je pao pogođen metkom u čelo pred neprijateljskim bunkerom, nastalo je rasulo u jedinici, koja je počela da se probija u manjim grupama.

Držeći se partizanskog pravila da se ne sme pasti živ neprijatelju u ruke, mnogi teški ranjenici su izvršili samoubistvo. Kao što sam ranije naveo, politički komesar Treće sandžačke brigade, Božo Miletić, bio je ranjen prilikom proboja. Opipao je svoju prelomljenu butnu kost, doviknuo je drugovima: »Naprijed, neću da zbog mene ginete«, i prinio revolver čelu. Nekoliko minuta kasnije, bio je ranjen i zamenik komandanta jednog bataljona, koji je mirno izvadio revolver i izvršio samoubistvo, da ne bi bio na teretu drugovima u proboju.

Na Pivi i Sutjesci, nemačke i italijanske trupe su pobile preko 1.300 partizanskih ranjenika, što se vidi iz nemačkih i italijanskih vojnih dokumenata zaplenjenih posle rata. Sličnu sudbinu je podelio i sanitetski kadar Glavne partizanske operativne grupe. Na Sutjesci je poginulo oko 200 bolničarki i 30 lekara. To je bila polovina kvalifikovanog kadra Centralne bolnice.

Ukupni partizanski gubici na Sutjesci iznose preko 6.000 ljudi. Računa se da je više od 30 procenata boraca Glavne operativne brigade izgubilo živote u bici na Sutjesci.

Koliko je naroda u zbegovima nastradalo, nije tačno utvrđeno. Nemačka SS divizija *Prinz Eugen* pobila je na svom sektoru nekoliko zbegova u kojima je bilo od 50 do 580 žena, dece i starijih ljudi. I italijanska divizija *Ferrara* zverski se obračunavala sa stanovništvom. Bugarski 61. puk je u selu Paležu kod Žabljaka streljao dvadeset lica. Samo u durmitorskom srezu, u Crnoj Gori, pobijeno je 1.200 stanovnika, spaljeno 5.000 stambenih zgrada i opljačkano oko 60.000 komada sitne i krupne stoke.

Izbijanjem iz obruča na Sutjesci, Glavna operativna grupa je brzo izvršila prodor prema Jahorini i Romaniji, oslobodila Han Pijesak, Vlasenicu, Drinjaču, Srebrenicu, Kladanj i Zvornik. Od neprijatelja je zaplenjeno novo oružje.

Nemačka komada je morala priznati da njen cilj u bici na Sutjesci nije ostvaren. General Löhr je posle rekao: »Prvobitni zadatak da se oslobode nemačke trupe koje su bile vezane u Jugoslaviji i pošalju na Istočni front uopšte nije postignut, nego naprotiv bilo je potrebno na kraju akcije dovesti nove nemačke snage i komande.«

Bitka na Sutjesci je još jednom potvrdila koliko su bitni moralno-politički faktori partizanske vojske. Ali, te operacije pokazale su i da su borbeni kvaliteti boraca i komandanata, kao i njihova ratna veština, na takvoj visini da su bili kadri da savladaju takve uvežbane vojne komandante i tako disciplinovanu vojsku kakva je bila nemačka.

Tito je bio jedini saveznički komandant koji je ranjen na bojnom polju. To je bilo 9. juna 1943. godine u jeku bitke na Sutjesci. O tome sam u *Dnevniku* napisao sledeće:

»Ispod Milinklada. – Tek što sam oka sklopio – zatreštale su bombe. Prekoputa nas, na pedeset metara, izviđač je bacio bombe za žive ciljeve na bataljon Četvrte brigade. Parčad su sekla grane iznad nas, ali kolona Crnogoraca se nije prekidala, već bi samo ubrzali korak. I niko nije bio ranjen. Posle su došle *Štuke* – devet komada. Tuku Milinklade i dolinu Hrčavke. U jedanaest su se pojavili i bombarderi *Dornie*. Nezgoda su bombardovanja u šumi. Bombe se rasprskavaju o grane i šrapnel tuče sa svih strana. Ležimo u jednoj vlažnoj jaruzi, potok nam kvasi noge, samo pogledamo na sat kada će se ovaj strašni dan završiti.

Posle podne donesoše pismo za čika Janka i Vlatka. Obadvojica prebledeše:

– Stari je ranjen. Englez poginuo...

Čitav Prateći bataljon odmah je pošao gore, jer je Marko javljao da su oni bez zaštite, a Nemci su blizu.

Bombe su neprekidno padale oko nas. Odjednom čujem da neko zove:

– Druže Vlado, Dedijeru...

Sva raščupana, crvena u licu, bez daha, trčala je bolničarka Ruška iz Olgine hirurške ekipe:

– Druže Vlado, Olga vas zove da je iznesete. Ona je teško ranjena...

Čika Janko mi je rekao da mogu da pođem. Ruška je došla k sebi.

– Bomba je pala posred hirurške ekipe. Olgi je rame odvaljeno. Divna je naša doktorka. Rekla nam je: 'Idite vi, ostavite me, nemojte da vas Nemci uhvate zbog mene...' Samo joj je krivo što je sav sanitetski materijal propao...

Peli smo se brzo uz Milinklade. Silazili su ranjenici u masama. Ruška mi reče da je jutros preko stotinu drugova iz Četvrte brigade poginulo i ranjeno navrh brda, gde ih je avijacija otkrila na jednoj čistini.

Ponovo su naleteli bombarderi. Ranjenici su silazili u grupama niz Milinklade. *Štuke* su sletale do samih vrhova drveća i spuštale bombe. Posle njih su doletali mali izviđači i počeli da bacaju bombe za žive ciljeve. Odjednom nas huka motora zaglušila i Ruška i ja padosmo na zemlju. Oko nas je palo sedam-osam bombi. Smrad baruta nas je zagušio. Bio je potpuni mrak. Kad se dim malo razišao, video sam kako pored nas leži jedan drug iz Šeste bosanske brigade, mladić krupnih crnih očiju. Obe noge su mu bile odnesene. Krv je kuljala i kao potočić odnosila mlado bukovo lišće koje je eksplozija stresla. Nismo mu mogli pomoći. On je polako umirao. Mahnuo mi je rukom i prošaputao:

– Živeo Staljin!

Nastavio sam uzbrdo. Pod jednim hrastom, dvadesetak metara iznad nas, sedela je Olga. Čitavo rame joj je bilo zavijeno. Krv je probijala zavoj. Gledala me svojim dubokim crnim očima i pokušavala da se nasmeje:

– Ne boj se! Istina, rana je teška.

Bolničarke su joj bile podvezale rame gumenim crevom, ali ona ga je skinula, lakše joj je bilo, pa je polako pošla nizbrdo. Pridržavale su je dve drugarice. Koraćala je sama niz strminu, jer konj nije mogao da se spušta. Tako smo joj pomogli sve dok nije sišla u dolinu Hrčavke.

Mrak je već padao, bombarderi su ponovo došli, istresli bombe, pa je nastala toliko željena tišina. Svud po dolini Hrčavke pojavile su se vatre. Sedeo sam pored Olge i hranio je toplom čorbom, koju mi je dala neka naša jedinica. Olga Milošević se pojavila s jednom injekcijom protiv tetanusa. Danas je nemačka bomba udarila posred naše apoteke. Uništila je sve lekove, samo je pukim slučajem ostala čitava ova jedna injekcija. Olga je primila injekciju. U tom je niz brdo silazio Stari, a za njim Marko. Starom je ruka bila u zavoju. Zastao je pored nas i pitao:

– Kako si, Olga, jesi li teško ranjena?

Posle je krenuo s Markom preko Hrčavke, uzbrdo, uz Debelu Ravan.

*

Olga mi je govorila da su mnogi dobri drugovi danas izginuli na Milinkladama:

– Teško je ranjen i Vako, komandant naše brigade!

Bilo je već vreme za pokret. Olga je dobila konja, ali nije mogla preći Hrčavku jašući. Konj bi se mogao poplašiti, pa bi pala u vodu. Stajao sam na obali i razmišljao kako Olgu da prenesem preko vode. Odjednom se pojavio Mičo Janković, zamenik komandanta Pratećeg bataljona:

– Zajedno ćemo preneti Olgu!

Tako smo prešli na drugu stranu Hrčavke i krenuli uz Debelu Ravan. Staza je neobično uzana, a ispod nje ambis. Na nekoliko mesta bili smo primorani da Olgu skidamo s konja. Morao sam tražiti put po mrklom mraku, mašući ispred sebe jednim ugarkom. Olga je na mnogo mesta išla sama, pa se posle opet, kada je posustala, pela na konja. Puna tri sata smo se tako peli kroz mrkli mrak.

Dosta posle pola noći izbili smo na jednu visoravan i zatekli neke naše brigade i bolnice kako spavaju. Vikao sam kroz noć i pitao gde je bolnica Četvrtе brigade, ali drugovi su spavali kao okamenjeni od silnog umora. Išao sam ka zatuljenim vatrama, dozivao iz sveg glasa, ali niko se nije javljao, sve je to od umora popadalo i tvrdo spavalo. Najzad od jednog ognja, koji još nije bio sasvim ugašen, diže se jedan visok čovek i zapita me:

– Šta hoćeš, druže?

To je bio Boro Kovačević. Nisam ga odmah poznao. Kad je čuo da vodim Olgu, pošao je sa mnom i pomogao mi da je spustimo na zemlju. Ona se prislonila uz jednu bukvu, a Boro i ja smo sedeli pored nje i polako razgovarali. Boro je govorio o *Klimu Samginu*, o danima uoči rata 1939. godine. Pun sat smo tako razgovarali. Neko počeo da budi vojsku i ranjenike, nastala vrevа, počele konji da se toware i kolona pođe napred. Boro mi reče pri rastanku:

– Rado bih poslije rata ponovo prevodio *Klima Samgina*.

A u mojoj knjizi o Titu iz 1952. godine opisao sam kako je došlo do Titovog ranjavanja i naveo i njegovo raspoloženje u tom trenutku:

»Vrhovni štab je prolazio jednim većim proplankom, izrovanim topovskim granatama i avionskim bombama kad su se pojavili nemački izviđači koji su prosuli desetak bombi za žive ciljeve. Na tom mestu nije bilo zaklona. Svako je legao na zemlju na mestu gde se nalazio. Tu je poginuo puškomitraljezac Petar iz Mrkonjić-Grada.

Nemački avioni spustili su se vrlo nisko. Čak su se mogla videti i lica pilota. Pale su prve bombe. Tito se zaklonio iza jedne ogromne bukve, koju je neka oluja još davno oborila. Legao je pored samoga panja, dok je telo ispružio pored obaljenog stabla. Iza njega nalazio se engleski kapetan Stewart. Marko je bio tri-četiri koraka dalje.

Kad je jedna bomba teška otprilike deset do dvadeset kilograma zafijukala prema mestu na kome se nalazio Tito, njegov pas Luks se u tom trenutku bacio na glavu drugog Tita i zaklonio je svojim telom. Bomba je udarila pravo u panj, na jedan metar iznad Titove glave.

Eksplוזija je bacila u vazduh druga Tita i ostale koji su bili pored njega. Kada se dim razišao, na zemlji je ležalo nekoliko nepomičnih tela. Među njima Đuro Vujović, pratilac druga Tita, stari španski partizan koji je vojevao 22 meseca u pozadini Frankovih trupa u Španiji, i engleski kapetan Stewart.

Kasnije mi je drug Tito pričao kako se osećao u tome trenutku:

– Dobro me udarilo... pomislio sam svršeno je...

Pritom se malo nasmešio, pa onda nastavio:

– Ja sam se zaklonio iza jedne oborene bukve; kad je bomba tresnula kraj mene i kad me je obavio mrak, učinilo mi se na trenutak da sam poginuo. Moj pas Luks, koji mi je svojim tijelom pokrio glavu, ležao je raskomadan... Malo dalje engleski kapetan Stewart, noge mu strče uvis... Još dalje Đuro... Usred te pustoši pogled mi je pao na jednu slomljeno drvo, na kome je žalostivo piskutala mala šumska ptičica. Eksplozija joj je prebila nogu i povrijedila krila... To malo stvorenje stajalo je na jednoj nozi i lepetalo krilcem. Taj prizor mi se duboko urezao u pamet... Onda mi je prišao Marko i uhvatio me ispod ruke...«

NAŠI GUBICI NA SUTJESCI 1943.

Vojno-istorijski glasnik, br. 1-2/76.

Prilog br. 1 TABELARNI PREGLED POGINULIH U BICI NA SUTJESCI PO POLOŽAJIMA NA KOJIMA SU SE NALAZILI

Jedinica	Boraca	Komandira četa	Političkih komesara četa	Bolničarki	Bolničara	Komandanta bataljona	Političkih komesara bataljona	Referentna saniteta	Komandanta brigada	Političkih komesara brigada	Zamjenika komandanta brigada	Načelnik štaba brigade	Politički komesar brigade bolnice
1. proleterska brigada	409	324	6	4	14	1	2	-	-	-	-	-	-
2. proleterska brigada	360	292	5	3	7	-	-	-	-	-	-	-	1
3. proleterska sandžačka brigada	255	209	3	4	6	-	1	2	1	1	1	-	-
4. proleterska brigada	456	394	1	4	21	-	-	-	1	-	-	-	-
5. crnogorska brigada	396	312	7	5	12	1	-	3	-	-	-	-	-
1. dalmatinska brigada	564	486	5	7	13	2	-	2	-	-	-	-	-
2. dalmatinska brigada	764	673	5	8	25	1	-	2	-	-	-	-	-
3. dalmatinska brigada	531	464	8	4	9	3	-	2	-	-	-	-	-
10. hercegovačka brigada	305	232	3	8	11	1	2	1	-	-	1	-	-
3. krajiška brigada	248	202	2	-	10	1	-	-	-	-	-	-	-
7. krajiška brigada	299	260	8	3	3	1	-	-	-	-	-	-	-
6. istočnobosanska brigada	193	136	8	10	-	-	1	2	-	-	-	-	-
1. majevička brigada	114	94	1	3	-	-	2	-	-	-	-	-	-
7. banijska brigada	365	322	5	1	4	3	-	-	1	-	-	-	-
8. banijska brigada	318	281	6	1	3	4	1	1	-	-	-	1	-
16. banijska brigada	220	191	2	-	2	1	-	-	-	-	-	-	-
Centralna bolnica	271	179	2	3	46	4	-	-	-	-	-	-	-
Vrhovni štab NOV i POJ	47	36	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Štabovi 1, 2, 3. i 7. divizije	101	67	3	1	10	3	-	-	-	1	-	-	-
Neutvrđene jedinice	175	165	-	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-
UKUPNO	6391	5319	80	71	197	26	9	12	5	2	2	1	1

Prilog br. 2

SOCIJALNA STRUKTURA BORACA POGINULIH U BICI NA SUTJESCI

Jedinica	UKUPNO POGINULIH	Zemljoradnika	Radnika	Doka	Studenta	Učitelja	Profesora	Službenika	Ljekar	Veterinara	Oficira biv. vojske	Podoficira biv. vojske	Primlja	Trgovaca	Trgovackih pomoćnika	Domaćica	Sveštenika	Lugara	Zandara	Stranih oficira	Neutvrđenog zanimanja
1. proleterska brigada	409	263	70	31	3	1	-	7	-	-	-	2	-	-	6	-	-	-	1	-	25
2. proleterska brigada	360	228	85	23	1	5	-	5	1	-	-	5	-	-	-	2	-	-	-	-	5
3. proleterska sandžačka brigada	255	168	29	19	3	3	1	3	-	-	2	-	-	-	1	7	-	-	-	-	18
4. proleterska brigada	456	366	38	16	5	3	1	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	22
5. crnogorska brigada	396	243	50	30	11	1	-	14	-	-	4	4	-	-	-	3	1	-	1	-	34
1. dalmatinska brigada	564	417	97	11	3	-	-	2	-	-	-	-	-	-	2	1	-	-	-	-	31
2. dalmatinska brigada	764	584	77	16	1	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	5	-	-	-	-	79
3. dalmatinska brigada	531	409	79	13	2	-	-	3	1	-	-	-	-	2	-	3	1	-	-	-	18
10. hercegovačka brigada	305	177	66	22	5	3	2	5	1	-	-	-	-	1	-	3	-	-	1	-	19
3. krajiška brigada	248	165	81	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
7. krajiška brigada	299	265	30	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
6. istočnobosanska brigada	193	119	47	13	2	1	1	7	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	2
1. majevička brigada	114	98	2	5	1	-	-	2	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5
7. banijska brigada	365	325	17	6	1	-	-	5	-	-	-	1	-	1	3	-	-	4	1	-	1
8. banijska brigada	318	287	21	5	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	2	-	-	-
16. banijska brigada	220	204	6	5	-	-	-	2	-	-	-	-	-	1	2	-	-	-	-	-	-
Centralna bolnica	271	180	21	23	4	-	1	2	13	-	-	-	1	1	-	8	-	-	-	-	17
Vrhovni štab NOV i POJ	47	19	11	-	-	2	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	13
Štabovi 1, 2, 3. i 7. divizije	101	65	7	5	2	-	-	-	2	1	2	-	1	-	-	-	-	-	-	-	16
Neutvrđene jedinice	175	109	20	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	42
UKUPNO	6391	4691	854	249	44	20	7	64	19	1	9	13	2	6	15	35	2	6	4	1	348

PREGLED TERITORIJALNE PRIPADNOSTI BORACA POGINULIH U BICI NA SUTJESCI

Jedinica	Hrvatska					Srbija										
	Od toga					Od toga										
	UKUPNO POGINULIH	Ukupno	Dalmacija	Banija	Ostala teritorija	Bosna i Hercegovina	Crna Gora	Ukupno	Uža Srbija	Vojvodina	Kosovo	Makedonija	Slovenija	Italija	Kanada	Neutvrđena teritorijalna pripadnost
1. proleterska brigada	409	102	96	-	6	161	50	76	72	3	1	1	-	1	-	18
2. proleterska brigada	360	108	81	15	12	135	12	99	99	-	-	2	1	1	-	2
3. proleterska sandžačka brigada	255	29	29	-	-	38	122	60	60	-	-	-	-	-	-	6
4. proleterska brigada	456	125	113	2	10	141	177	3	2	-	1	-	-	-	-	10
5. crnogorska brigada	396	77	77	-	-	102	201	5	2	2	1	-	1	-	-	10
1. dalmatinska brigada	564	553	552	-	1	10	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2. dalmatinska brigada	764	753	717	-	36	10	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3. dalmatinska brigada	531	517	516	-	1	13	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-
10. hercegovačka brigada	305	89	88	-	1	214	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3. krajiška brigada	248	8	5	2	1	240	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
7. krajiška brigada	299	3	3	-	-	295	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-
6. istočnobosanska brigada	193	3	-	1	2	172	1	15	1	14	-	-	-	-	-	2
1. majevička brigada	114	5	-	4	1	107	-	1	-	1	-	-	-	-	-	1
7. banijska brigada	365	359	-	358	1	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
8. banijska brigada	318	303	-	303	-	14	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-
16. banijska brigada	220	212	-	212	-	8	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Centralna bolnica	271	162	144	8	10	57	26	11	11	-	-	-	-	-	-	15
Vrhovni štab NOV i POJ	47	12	9	-	3	15	5	10	9	1	-	-	-	-	1	4
Štabovi 1, 2, 3. i 7. divizije	101	67	29	36	2	16	13	2	2	-	-	-	-	-	-	3
Neutvrđene jedinice	175	83	79	1	3	22	35	-	-	-	-	-	-	-	-	35
UKUPNO	6391	3580	2538	942	90	1776	646	284	258	22	4	3	2	3	1	106

Prilog br. 5

POGINULO ČLANOVA KPJ, KANDIDATA ZA ČLANA KPJ
I ČLANOVA SKOJ-a

Jedinica	Poginulo članova KPJ				Poginulo članova SKOJ				Ukupno poginulih organizovanih postotcima
	Od toga				Od toga				
	Ukupno	Predratnih	Od 1941. god.	Poginulo kandidata za člana KPJ	Ukupno	predratnih	Od 1941. god.	Ukupno poginulo organizovanih	
1. proleterska brigada	117	16	12	—	29	8	4	146	36
2. proleterska brigada	110	1	4	—	52	—	—	162	45
3. prol. sandžačka brigada	59	7	8	4	40	—	—	103	40
4. proleterska brigada	90	8	10	—	52	1	2	142	31
5. crnogorska brigada	99	17	11	—	54	3	9	153	39
1. dalmatinska brigada	47	2	3	—	84	1	2	131	24
2. dalmatinska brigada	66	3	—	6	102	1	2	174	23
3. dalmatinska brigada	53	7	3	—	56	1	1	109	20
10. hercegovačka brigada	82	13	18	2	42	3	11	126	41
3. krajiška brigada	59	—	—	8	40	—	1	107	43
7. krajiška brigada	26	—	2	—	13	—	1	39	13
6. istočnobosanska brigada	67	2	9	3	36	3	2	106	55
1. majevička brigada	13	1	—	—	6	—	1	19	17
7. banijska brigada	47	1	—	—	19	—	—	66	18
8. banijska brigada	41	—	—	1	20	—	—	62	20
16. banijska brigada	19	—	1	—	19	—	—	38	17
Centralna bolnica	31	8	4	1	26	2	2	58	21
Vrhovni štab NOV i POJ	15	2	—	—	2	—	—	17	36
Štabovi 1, 2, 3. i 7. divizije	19	5	—	—	7	—	—	26	26
Neutvrđene jedinice	6	—	—	1	5	1	—	12	7
UKUPNO	1066	93	85	26	704	24	38	1796	28

Prilog br. 6

PREGLED RAZNIH PODATAKA O BORCIMA POGINULIM
U BICI NA SUTJESCI

Jedinica	Poginulo								
	Broj bataljona	Ukupno brojno stanje jedinica pred bitku	Ukupno	U postocima	Muških	Ženskih	Boraca od 1941. godine	Narodnih heroja	Španskih boraca
1. proleterska brigada	5	1541	409	27	385	24	131	8	—
2. proleterska brigada	5	1025	360	35	384	12	127	2	—
3. prol. sandžačka brigada	4	939	255	27	228	27	54	1	—
4. proleterska brigada	4	1471	456	31	407	49	101	4	—
5. crnogorska brigada	5	1000	396	40	340	56	124	10	—
1. dalmatinska brigada	4	1000	564	50	534	30	16	1	—
2. dalmatinska brigada	4	1200	764	64	717	47	23	2	—
3. dalmatinska brigada	5	1000	531	50	495	36	22	—	1
10. hercegovačka brigada	6	1240	305	25	283	22	100	4	—
3. krajiška brigada	4	1207	248	21	226	22	124	—	—
7. krajiška brigada	3	763	299	39	288	11	55	1	—
6. istočnobosanska brigada	3	630	193	31	193	—	116	3	—
1. majevička brigada	5	650	114	18	112	2	11	1	1
7. banijska brigada	3	600	365	60	344	21	22	1	—
8. banijska brigada	3	550	318	58	303	15	11	—	—
16. banijska brigada	3	500	220	45	200	20	6	—	—
Centralna bolnica	—	2900	271	—	204	67	32	2	—
Vrhovni štab NOV i POJ	1	500	47	10	47	—	13	1	1
Štabovi 1, 2, 3. i 7. divizije	—	1000	101	10	85	16	18	2	—
Neutvrđene jedinice	—	—	175	—	159	16	3	—	—
UKUPNO	67	19700	6391	33	5898	493	1109	43	3

TITO O SVOM RANJAVANJU NA SUTJESCI

Na dan 22. decembra 1947. godine Tito je pričao jednoj grupi svojih saboraca o tome kako je bio ranjen na Sutjesci 9. juna 1943. godine. Donosim ovde stenografsku zabeležku tog razgovora:

Drug Tito: – A najteže nam je bilo u Petoj ofanzivi, drugovi. Na Milinkladama mislim da je bilo najteže. Kad su Nijemci bili iznad Suhe gore i kad je ceo drugi dalmatinski bataljon izginuo, onda ja nisam bio siguran da ćemo se izvući. Situacija je bila vrlo teška i sjećam se da sam tada rekao: »Ovdje ćemo ili svi izginuti, ili ćemo se izvući«. Nijemci su od Italijana, koji su nosili Nazora i uspjeli da nam pobjegnu, doznali gdje se ja nalazim, pa su tu šumu stalno tukli. Rekao sam tada Nazoru: »Eto, šta uradiše ovi vaši Italijani«, a on je na to procijedio: »Eh, oni, prokleti« ...

Rade Ristanović: – Nama je bilo najteže kad ste vi bili ranjeni.

Drug Tito: – Ja tada nisam ni znao da sam ranjen u ruku. Nešto me je udarilo kod srca i ja sam mislio da je udar u samo srce. Kad je bomba eksplodirala, digao sam glavu i pitao jesu li živi ostali, pa sam ustao da uzmem mašinku. Ali, osjetio sam da mi je ruka utrnula. Pa ipak nisam na to obraćao nikakvu pažnju. Poletjeli smo dalje, niže. I tamo Nijemci, a strmina velika. Pomislio sam da će biti bolje da idemo brže pravom linijom, jer je tako manje opasno. Izašli smo na čistinu, u kamenjar, gdje smo čitali čitav dan. Poslije dužeg vremena osjetio sam da mi je ruka sasvim utrnula i rekao sam to Marku. Međutim, kako mi je džemper bio stegnut oko ruke, krv se unutra usirila. Pogledao sam i vidio rupu na bluzi. Rekao sam: »Dobro je, samo vi zavezite.« I tek drugog ili trećeg dana sjetila se Olga (dr Milošević) da treba pogledati šta je s mojom rukom. A ruka već bila pocrnjela. Došli i drugi ljekari i prepali se: pipaju mi ruku i misle da je gas-gangrena. »Ne – rekao sam im – jer bi onda trnulo gore, a ne dolje«. I tako ih utješim. Ali kad sam poslije pogledao vidio sam da je i na drugom mjestu rupa.

Dr Bora Božović: – Tada smo vam izvadili jedno parče granate.

Profesor dr Borivoje Božović izjavio mi je na dan 2. aprila 1981. godine da su partizanski lekari dr Žarko Mikić i dr Vojislav Dulić bili pregledali Tita. On se sam nalazio u Hrvatskoj i ne zna mnogo detalja kako je vađeno to parče metala iz Titove ruke. Profesor Božović se seća da su 1947. prilikom operacije bruha, iz Titove ruke izvađena još dva šrapnela.

Drug Tito: – A gde je ono?

Dr Božović: – Čuvamo ga, tu je.

Drug Tito: – A to se desilo na potpuno golom terenu, u šumi. Kako sam legao i pokrio glavu rukama, bomba je pala u neposrednoj blizini i jedno parče me je udarilo. Tukli su nas strahovito, intenzivno, neprekidno su tukli ista mesta. Bacali su bombe od hiljadu kilograma. A odjedanput poslije toga počela su da pršte mitraljeska zrna oko nas. Pucali su Nijemci sa jednog brda udaljenog oko 500 metara od nas. Tada sam naredio komandantu Četvrte brigade (i on je tu poginuo), da povuče ljude i zauzme ono novo brdo, da bi zadržao Nijemce, jer inače brigada neće moći da prođe. On je pošao i poginuo. Englezi koji su bili s nama gledali su ga sa strahopoštovanjem.

Rade: – Nikad, družo Maršale, nije zavládala takva psihoza kao tada.

Drug Tito: – A onda, kad smo išli dalje, Prlja me je pratio, pa kadgod je htjeo da mi pomogne uvijek me je šćepao za ranjenu ruku. Ja sam samo stisnuo zube i ponavlja mu da stane s druge strane.

Rade: – Sećate li se, druže Maršale, one babe kojoj ste kazali da se kloni s puta?

Drug Tito: – (smejući se) – Kako da ne. Bilo je to kad mi je ruka bila ranjena. Nosio sam je zavijenu, a u drugoj sam imao štap, jer mašinku nisam mogao nositi. Išli smo i sreli jednu babu. Ja joj rekoh: »Skloni se, babo, da prođe vojska«, a ona stade i pogleda me: »A kakvi si mi ti vojnik, kad nemaš ni puške«.

Vladimir Dedijer

TITO JE PRVI PROČITAO RUKOPIS »JAME«

Kada su u januaru 1943. Vladimir Nazor i Goran Kovačić došli u partizane, moram priznati da sam se sklanjao od starog pesnika. Razlog je bio jednostavan. Mi smo u *Borbi* u februaru 1943. godine objavili prvih pet Nazorovih pesama o drugu Titu. A on u našim surovim partizanskim uslovima nije mogao da nađe pisaću mašinu nego nam je poslao original. Kao ljubitelj istorijskih relikvija ja sam, buržoaskim jezikom rečeno, izvršio krađu iliti po naški, socijalistički, *nacionalizaciju* Nazorovog originala i zalepio ga iste večeri u svoj *Dnevnik*.

Nije ni Nazor bio naivan, znao je i on vrednost ovakvih rukopisa, pa je odmah poručio Milovanu Đilasu da mu se original vrati. A naš partizanski lepak, napravljen u selu Drinićima u Krajini, bio je toliko jak da bih ja morao da iscepam original svoga *Dnevnika*.

I zbog toga sam bežao od Nazora kao đavo od krsta, jer je on bio starački uporan, a osim toga žalio se i Titu.

Međutim, istorijske činjenice su pokazale da sam ja bio dalekovidniji od njega. Usred Pete ofanzive, uoči prelaska Sutjeske, Nazorov konjovodac, Italijan Mario, prebegao je na nemačku stranu sa dva ruksaka Vladimira Nazora, u kojima su bili i njegovi dnevници i rukopisi. Prema tome, sva je sreća da sam ja izvršio krađu pomenutog rukopisa.

Mene je Nazor uopšte u ratu strašno isprepadao. Putovao sam s njime iz Bosne za Hrvatsku i kad smo došli na Udbinsko polje, ravno kao tepsija, usred dana Nazor je zatražio da spustimo nosila na kojima smo ga nosili kako bi mogao da meditira napajajući se Velebita i njegovog medveda Brunda. Potpuno je zanemario činjenicu da je rat, da je nemačka avijacija preko dana gonila partizane gde je stigla, a oko nas na kilometre niko nije mogao da se skloni.

Pošto me je pekla savest zbog krađe rukopisa, ja se nisam klonio samo Nazora nego i njegovog vernog pratioca Gorana Kovačića, tako da nijednom nisam s njime čestito razgovarao, što mislim da je veliki propust u mom *Dnevniku*.

Znam samo da mi je Tito govorio da je konačni rukopis *Jame* Goran njemu prvom dao da pročita.

Mislim da bi zbog posebnih veza između Tita i Gorana, kao i Tita i Nazora dobro bilo da za čitaoce ove knjige o Titu izvučem iz originala svog *Dnevnika* odabrane zapise o dvojici velikih pesnika.

1942.

UTORAK, 15 DECEMBAR

Drinići. – Naša redakcija se modernizovala. U malu, uzanu sobu, danas su nam uneli telefon. Više nećemo morati ići do Petrovca pešice i na konju za vesti. Starinski drveni aparat zauzeo je jedan deo naše sobice, ali se svi radujemo. Đido je prvi razgovarao s Petrovcem. Drinićani su se mnogo trudili da se modernizuje njihova »mala Moskva«, kako oni zovu »Borbu«. Pobjicali su telefonske stubove preko čitavog polja, telefon nam se isplatio već prvog dana:

– Iz Slunja javljaju da je na oslobođenu teritoriju stigao hrvatski pesnik Vladimir Nazor.

1943.

Slušamo posle London. Opet nas hvale, ali za Nazora hoće da podvale. Vele, jedna vest iz Moskve govori da je Nazor prišao partizanima, a ustaše tvrde da su partizani zarobili Nazora u jednom vozu. Na kraju, dodaju da se Nazor još nije javio iz šume, ali da je tamo s onima koji se bore bez straha protiv ustaša.

Doneo mi je Đido danas jednu stvar da zalepim u Dnevnik. Originalni rukopis pesama koje je stari Nazor napisao u partizanima. To mi je jedna od najmilijih stranica. U jeku Hitlerove ofanzive protiv nas, u trenutku najvećih otpora, patnji i borbe naroda i vojske, piše Nazor ove značajne stihove.

Kad je Nazor govorio Đidi o svojim pesmama, otvorio je zabeleške i čitao jednu po jednu pesmu. Pri tome je širio ruke i s puno žara recitovao. A zatim je potpisao zbirku.

Nazor je dao četiri pesme. Prvu o drugu Titu, drugu »Mitraljeza«, treću »Crvena zvijezda« i četvrtu »Pjesma o pesti«.

Ove pesme Nazor je počeo da piše još prvih dana po dolasku na oslobođenu teritoriju, ali ih je konačno sredio baš u toku ofanzive.

Drug Tito

*Sve, što je bilo pod pepelom
na dnu našeg srca skrito,
u vatru je razbuktao
drug nam*

*Tito,
Tito,
Tito.*

*Sve, što je teklo kojekuda,
svrnu jedno u korito,
pa veliku reku stvori
drug nam*

*Tito,
Tito,
Tito.*

*Naše brašno prosijao
kroz rešeto i kroz sito,
pa ljeb novi za nas mesi*

drug nam

*Tito,
Tito,
Tito.*

Mitraljeza

*Ostavi me Kata
pa Anđa, pa Reza,
al' me ne ostavi
moja mitraljeza.*

*Njezin gvoz je topal,
njen je teret lak,
a grlo joj klikće:
»traka! traka! trak!«*

*Ja ću s njom da sklopim
najverniji brak,
samo nek' mi pjeva:
»traka! traka! trak!«*

*Moja mitraljeza
zna vrhunce gora
i staze do rijeka
i klance do mora;*

*O ramenu visi,
na srcu mi spava.
Kad fašiste gonim,
šest mi krila dava.*

*Odasvuda tjera
crnih vrana grak
njezin uzvik gromki:
»traka! traka! trak!«*

Crvena zvijezda

*S Dona, s Volge i s Urala
visoko je zatrepkala
pa na naše kape pala
zvijezda crvena.*

*Velika je njena sila.
Sred čela se posadila,
mrak i maglu raspršila
zvijezda plamena.*

*S Dona, s Volge i s Urala
do jadranskog morskog vala
sve Slavene obasjala
nova Danica.*

*Na kapi nam sja i blista,
u srcu nam cvijeta i lista
rujna, svježa, rosna, čista
kao ružica.*

Pjesma o pesti

*Uz Tita i Staljina,
dva junačka sina,
nas neće ni Pakao
smest;*

*mi dižemo čelo
mi kročimo smjelo
i čvrsto stiskamo
pest.*

*Rod prastari svi smo,
a Goti mi nismo,
Slavenstva smo drevnog
čest;*

*Iko drukčije kaže,
pa kleveće i laže,
osjetiti' našu će
pest!*

*Sve prste na ruci,
u jedu i mucu,
partizanska složila
sviest;*

*pa sad, kad i treba,
do sunca, do neba
visoko mi dižemo
pest!*

PONEDELJAK, 4 JANUAR

Bihac. – Najzad sam video Nazora. Sedi, iznemogli Nazor nimalo ne liči na onu sliku iz čitanke za četvrti razred gimnazije od Jaše Prodanovića – sem cvikera. Ali čiča zapanjuje vedrinom duha. Posle večere u »Bosni« nazdravio mu je Ribar, a on se digao da odgovori. Nema kod njega ono što se nađe kod mnogih rodoljuba: »Dede, malo da pohvalimo komuniste, jer je ovo njihova borba«. Iz svake reči odiše čovek koji voli svoju zemlju, koji ne postavlja pitanja ko nas sada vodi, već kako nas vodi. Najlepše su mu reči bile o jedinstvu koje se sada pravi:

– U veselju, na gozbi, lako se prijateljstva grāde. Ali ona obično nisu duga veka. Zato prijateljstvo skovano u nevolji, na mucu, kao što ga danas grāde partizani, Srbi i Hrvati, biće vječito!

Nazor je naša velika pobeda, pobeda naše pravilne linije u narodnooslobodilačkoj borbi. Najpoznatiji živi pesnik Hrvatske, član Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, u svojoj šezdeset i sedmoj godini, napušta dve vile, udoban život, jednu sestru, i prelazi u partizane. Ona stara mržnja Nazorova prema naletima Germana i Latina na našu zemlju sada je u njemu progovorila jače nego ikada. To je neobično jasno izrazio juče, kad su ga omladinci pozdravljali:

– Jedan drug je maloprije spomenuo da sam jučer rekao da je ovo prvi put da se Hrvati napokon tuku za sebe. I zbilja, otkad su vladali naši stari hrvatski kraljevi, Hrvati su uvek bili primorani da se bore za nekog drugog, za Habzburgovce, za neke ugarske kraljeve, onda ih je Jelačić sakupio da se bore protiv Mađara za Franju Josifa, borili su se sad s jednim generalom, sad s drugim, sad s trećim, za tuđe probitke, a nikada da su ti jadni Hrvati dali svoju krv za svoju zemlju. Dok su se oni tako tukli, njihova obitelj umirala je od gladi. Naši su se Hrvati borili u Italiji, a jedna im žena nije kod kuće imala nego jednu kravicu ili kozu, i to su joj plijenili. Sad nije tako! Dajemo našu krv, ali dajemo za sebe. Kad imamo taj osjećaj u sebi, onda se drugačije diše i radi, jer znate zašto ginete. Uspomena će na vas u povijesti ostati dok naroda bude, a njega će biti i ostace, ako vi sada ne pustite da ga Italijani i Nijemci sasvim satru.

U ustašama Nazor vidi sluge tuđina:

– Nijedan pošten čovjek neće s njima. Nijednog gimnazijalskog, nijednog univerzitetskog profesora nisu uspjeli da nađu da im uredi pravopis, već su morali uzeti nekog s njemačkim imenom.

Govori Nazor o teroru nad književnicima: njegove stvari su bez pitanja štampali. U novinama su objavili da će Nazor na Badnje večer čitati svoje pesme. O tome ga nisu pitali, niti su ga obavještavali. Četiri dana pre Badnje večeri saopštili su mu da mora da dođe. On je rekao da neće čitati svoje pesme. Na Badnje večer radio je prenosio Nazorove pesme. Čitao ih je Dujšin.

Nazor je neobično veseo, duhovit čovek. Veli kako se »Slobodna Jugoslavija« mnogo sluša u Zagrebu:

– Jedno jutro na spomeniku Kačića-Miošića bila je istaknuta objava i na njoj piše: »Ja sam jedini građanin Zagreba koji sinoć nije slušao Slobodnu Jugoslaviju« ...

Nazor je od 1918. do 1940. bio nacionalista. Čak je 1935. glasao za Jevtića. Ali je sada uvideo da je taj nacionalizam lažan, da su reči o »jedinstvu« obična laž, da su velikosrbi najveća opasnost za sve narode u Jugoslaviji, u prvom redu za Hrvate. Značajno je šta on o tome veli:

– Nisam znao šta partizani misle o londonskoj vladi. A kad sam video da su protiv londonske vlade, rekao sam: »Potpuno se slažem s njima, vreme je da i ja krenem«.

Ovu istu misao on je i juče izrazio:

– Ja sam, znate, čovjek u »nekim« godinama, i to mi je sad žao. Nikada nisam osjetio takvu tugu što su te godine otišle, ali sada mi je žao. Žao mi je da baš u ovom času nemam negdašnju fizičku snagu. Žao mi je što nemam više snage, te da ne govorim sa ovog stola, nego da sjedim tu među vama i slušam. Ja bih htio – kao onaj drug tamo! – držati pušku u ruci i gledati jednog drugog kako ovdje stoji i govori ali to ne može biti. Ja ću se pjesnički izraziti, i nemojte se smijati: ja ću vas »duhom pratiti« – to je izraz svih poltrona koji ne žele ništa raditi, već hoće samo da sjede. Ali to nije slučaj sa mnom. Želim samo, neka mi Bog dade toliko života, da mogu vidjeti uništenje neprijatelja, i da vidim ono nešto novo, što mora nastati poslije ovakve oluje i volje koja joj se suprotstavila!

Povela se reč i o Krleži. On je odbio da dođe, navodno iz porodičnih razloga. Pravo veli Nazor:

– On je morao prvi među nama da pođe.

S Nazorom je došao i hrvatski pjesnik Goran Kovačić, mlad, stasit čovek. Slušamo Nazora i Kovačića kako su se iznenadili kad su došli na oslobođenu teritoriju pa zatekli grad, postelje, a nadali su se šumi, snegu. Mile Peruničić vrti glavom i veli da opet može biti šume i ofanzive, a Vesa Masleša pučka na lulu i smeši se:

– Čuti, Mile, herojsko doba partizana je prošlo!

PONEDELJAK, 18 JANUAR

Drinići – Jutros smo krenuli Vera Zogović i ja za Bihać. U Petrovcu smo zatekli Ferida Čengića. Bio je mesec dana na terenu oko Jajca. Narod se tamo užasno pati. Čitav je Janj popaljen. Narod spava po šumama. Tifus hara. U Vukovskom preko hiljadu slučajeva trbušnog tifusa. Ipak, ovaj narod hrani svoju vojsku. Kupreški bataljon narastao na 600 boraca. »Borba« se prima kao najlepši poklon. Naročito se mnogo traži broj u kome je članak o Šolaji. Narod ga čuva i stalno moli da mu se čita.

Mraz je veliki. Brzo se vozimo na sankama i za šest sati stigismo u Bihać. Stari se s Nazorom preselio u Ostrožac, u zamak grofa fon Berksa. Taj grof je negde u Slavoniji. Slabo je dolazio u Ostrožac. Ima samo nekog čuvara – lisca. Italijani su u zamku opljačkali srebro, goblene. Đido se s Markom večeras vratio iz zamka u Bihać. Dugo nam je pričao kakav je to zamak. Crni sedi u biblioteci. Đido mu je napravio veliki reverans, a Marko veli, da ga je po turski pozdravio. Stari spava u nekoj kuli, a u drugoj sobi, ispod baldahina, izvalili se pratioci Starog, Đuro Vujović i Rade Čapajev. Nazor uživa. Skuplja sve stvarčice, prekopava po knjigama u biblioteci. Našao je životopis neke grofice.

– Ona je naše krvi! – veli on.

Raduje se što će dobiti partizansko odelo. Samo traži revolver:

– Kad može čika Janko da ga nosi, mogu i ja!

Kaže Titu da je oduševljen stilom kula. A Stari mu odgovara:

– I ja volim kule, naročito onu manju. Našli smo u njoj 2.000 kila skrivene grofovske pšenice! Podelićemo je vojsci i narodu.

SREDA, 14 JULI

Ponijerka. – Još jedna teška, partizanska noć. Kiša nas je tukla svih jedanaest sati noćnog marša. Išli smo preko neke proklete planine. Gubili smo vezu svaki čas. Vatra me je držala čitavo vreme. Kad bi došla zapovest: »Odmor!«, svlačio sam se s konja na raskvašenu stazu i legao u vodu, u blato, i stavljao pod glavu torbu s »Dnevnikom«. Mali Mika iz Pratećeg bataljona za vreme odmora zavljučio se ispod konja da ne kisne. A kad bi došlo ono teško: »Pokret!«, jedva sam se opet peo na konja. Moj dragi, stari konjić, časno me je izneo. U zoru smo stigli u selo Ponijerku, – dve, tri kuće. Mrtav umoran, sav pokisao, srušio sam se na pod, ali san mi nije dolazio.

Ovde u selu nalazi se PK za Bosnu. Video sam i Ročka Čolakovića. On je bio pošao s jednom grupom drugova da se prebaci za Majevicu, ali je na putu Tuzla – Zvornik zapao u nemačku zasedu. Poginuo je tom prilikom Slobodan Bajić, politički komesar Glavnog štaba za Vojvodinu. I stari Nazor je bio s Ročkom, ali, srećom, prošao je bez rane, iako se u metežu bio zagubio u nekom šipražju. Poslednjih dana Nazor opet zamalo što nije pao neprijatelju u ruke. Načelnik štaba Vojvođanske brigade, muzičar Oskar Danon ili Jovo Cigo, kako ga svi partizani znaju, dobio je nalog da smesti u neku kuću Nazora kako bi se stari pesnik odmorio, jer je njegovo stanje zdravlja vrlo ozbiljno. Jovo Cigo mu je našao jednu lepu kuću u selu Mrkajčićima. Nazora su dočekale omladinke, svu su kuću okitile, a jedna među njima čak je za ovu svrhu naučila jednu Nazorovu pesmu i recitovala je. Međutim, Nemci su krenuli u pravcu ovoga sela, pa je Jovo Cigo opet morao da seli Nazora. Bio je to težak posao, jer stari pesnik nije hteo da se razdvaja od omladinki. Popustio je kada je čuo da ga zove drug Tito. Ali Vrhovni štab je bio promenio svoje bivalište, pa je marš umesto tri sata trajao preko dvadeset i osam sati. Nazor je toliko iznemogao da je rekao da ne može više ni koraka napred. Pala je magla, udarila je kiša, spustila se noć, a Jovo Cigo i jedan njegov drug na sve moguće načine pokušavali su da ubede Nazora da tre-

ba da krene, jer su se Nemci nalazili sasvim blizu. Najzad je Jovo Cigo zapitao Nazora kako je izdržao Petu ofanzivu. Stari pesnik je rekao:

– Kad mi je bilo najteže, ja bih zapjevao Marseljezu, pa bih dignute glave pošao naprijed!

Jovo Cigo je tada zapevao Marseljezu, Nazor je malo po malo prihvatao ariju, natukao šešir s petokrakom na oči i naredio da ga stave na konja. Posle je pevušeci krenuo napred.

U mraku je Nazor sa svojom pratnjom susreo druga Tita, koji je išao u pravcu Ponijerke s jednom četom Pratećeg bataljona. Baš je tada Nazora ponovo izdala snaga i ležao je skoro u besvesti ispod jednog drveta, sav pokisao. Drug Tito je odmah skinuo svoj kaput i pokrio Nazora. Posle jednog sata stigli su do nas u Ponijerku.

Došli su izveštaji da su Nemci otkrili naše ranjenike, uglavnom teške. Računa se da je poginulo deset drugova. Oko podne nemačka artiljerija počela je da bije nasumce šumu oko Ponijerke. Nekoliko zrna iz haubice palo je oko nas.

SUBOTA, 14 AVGUST

Blagaj. – Zbog starog Nazora odmarali smo se ceo dan i krenuli smo tek u mrak. Sa svih strana skupio se narod da nas vidi, da se svojim očima uveri kako su Nemci lagali da smo uništeni.

Lepo smo se ovde oporavili:

– Gostili su nas kao na kolhozu! – rekoh Crnomu.

Svako je dobio po litru mleka.

Noćasnji marš je trajao trinaest sati, ali je bio vrlo prijatan, – ogromna visoravan iznad Glamočnog Polja prekrivena je sitnom travom, pa kao da ne osećaš ni umor ni vreme. Snaga mi se povraća. Rana mi je zarasla, a vatre prestale. Tu, negde u šumama, nalazi se neki dvorac kralja Aleksandra. Prošle godine tu se krila neka četnička grupica koja je imala i svog »političkog komesara«, kako su ga nazvali, – policiskog agenta Dakića iz Beograda.

U samu zoru spustili smo se u Glamočko Polje. Sada se u njemu vodi velika borba, borba za žetvu. Inače, Glamočko Polje opustelo je. Preko 40 sela iz okoline grada napušteno je; pobeo narod i rasuo se svuda. Nemačka ofanziva ovog proleća koštala je Glamoč 5.000 goveda i 50.000 ovaca.

SREDA, 18 AVGUST

Prekaja. – Sreo sam danās Branka Čopića u nemačkoj uniformi. Jedva sam ga prepoznao. On piše vedro i usred ofanzive. Krajišnici su sačuvali svoju štampariju koju smo im poslali iz Drinića. Kad su naše snage bile opkoljene na Šatoru, štamparija je bila sklonjena u poslednjem trenutku u jednu napuštenu bačiju. Nemački meci su zujali oko zgrada dok je štamparija zatrpavana. Da tragovi ne bi otkrili mesto gde je štamparija zakopana, drugovi su zapalili zgradu, tako su je Nemci zatekli u plamenu i ništa im nije izgledalo sumnjivo. Ovo zakopavanje izvršio je drug Jovo Martinović uz pomoć ostalih drugova iz štamparije.

Pitaju me drugovi za našu štampariju. Ona je bila zakopana u dolini Rame, u pećini, ali su je Nemci pronašli. Razneli su je dinamitom.

Krajiška štamparija je iskopana i sada ponovo radi punom parom. Ona izdaje »Glas«, zatim omladinske listove, štampa letke. »Glas« je jedan od naših najbolje uređivanih listova. Pokazuju mi Krajišnici organ KP Hrvatske »Naprijed«, pa zatim »Vjesnik«. Stiže im redovno štampa iz Hrvatske. Svi ovi listovi su rađeni u štampariji i tehnički vrlo lepo izgledaju.

Branko je sačuvao svoju vedrinu duha. Priča kako je zlo prošao jedne noći u zbegu u Šatoru s Vilkom Vinterhalterom. Zanoćili oni u snegu, a pored njih neke ovce

i koze. Mrtvi gladni, pa u neko doba noći Branko predloži Vilku da se dopuzaju do ovaca i pomuzu malo mleka. Branko je uvek nosio nemački šlem, pa ga je dao Vilku umesto posude. Vilko se došunjao do ovaca i koza i umesto ovce ili koze, on dohvatio da muze – jarca. Drugi skaču i kažu Branku da nije to bio Vilko, već on. Smejemo se.

U štabu korpusa jedan drug mi je izvukao mastilom skice rasporeda naših i neprijateljskih trupa u Petoj ofanzivi, koju mi je napravio Ljubiša Urošević.

*

I ovde je jedna engleska misija. Ona je službeno pri štabu Petog korpusa. Čudno se ponašaju neki ljudi iz ove misije. Pozdravljaju pesnicom. Jedan od njih pita Slavka Rodića:

– Kako bih mogao da uđem u Komunističku partiju?

Šef engleske misije pri Petom korpusu tražio je od Slavka Rodića da može poslati nekoliko svojih oficira u Dalmaciju, »kako bi dobijali oružje i materijal podmornica-ma«, veli on. Nesumnjivo da će događaji u Dalmaciji narednih dana biti neobično zanimljivi, kako reče potpukovnik Ćimović, Dražin »komandant Zapadne Jugoslavije«, u pismu koje smo našli kod Plećaša.

Dolazak ove misije u Krajinu ima i pozitivnih strana. Četnicima se izbija iz ruku parola da naš »pokret ne priznaju saveznici«, da se nas »odrekao i Staljin, jer smo trockisti«, kako je pop Đujić pisao u jednom letku.

Jedno pismo četničkog vojvode popa Đujića potpukovniku Ćimoviću, zaplenjeno u nedavnim borbama kod Tromeđe, otkriva nove činjenice o saradnji Italijana i četnika, pokazuje kako se Dražin komandant Ćimović prebacuje italijanskim avionima i ide da vrši inspekciju Đujićevih četnika u italijanskom automobilu u pratnji italijanskog pukovnika Grinjolija. Na kraju Đujić govori o pomoći koju nam šalju saveznici:

»... Kod nas su borbe svakodnevne. Partizanske snage su vrlo jake... Baš danas vodimo borbe oko reke Zrmanje i ispod Dinare. Zarobili smo neke partizane i njihove oficire koji su imali na sebi engleske uniforme, a naoružani su ručnim mitraljezima i engleskim bombama. Na saslušanju izjavili su da im Englezi kod Udbine spuštaju iz aviona odeću, obuću, oružje i municiju. Majku im englesku. Preko radija iz Londona govore o prijateljstvu sa srpskim narodom, a ovamo potajno pomažu partizane koji uništavaju sve ono što je srpsko...«

*

Danas smo doznali da je radio London objavio demanti vesti da su dve brigade Draže Mihailovića prešle u Istru i Slovenačko Primorje. Znači, protest Vrhovnog štaba je uspeo.

*

Pošli smo večeras iz Prekaje za Hrvatsku. Zaustavićemo se u Bastasima. Nazora stalno nosimo na nosilima. Marš je bio lak. Sve po drumu. Prošli smo kroz Drvar.

CETVRTAK, 9 SEPTEMBAR

Pokret. – Najzad smo doživeli velike dane. Kraj ovog strašnog rata može se već nazreti. Italija je kapitulirala, osovina je prsla. Razmišljao sam jutros o tome. Srce mi je nekako radosno kucalo. Bio sam srećan, prosto bih poleteo. Radovao sam se za sebe, za sve nas, i za one silne drugove koji su pali. Eto, baš dok sam razmišljao o ovome došao je radiogram od Tita da su četnici ubili Simu Miloševića i Gorana Kovačića, da je Vesa mrtav.

DVE GORANOVE PESME

Profesorka Mirjana Benjak iz Novigrada, poštovalac Gorana Kovačića, izabrala je ove Goranove stihove za ovu Titovu knjigu:

Jama, X pjevanje

*Odjednom k meni miris paljevine
Vjetar donese s garišta mog sela;
Miris iz kog se sve sjećanje vine:
Sve svadbe, berbe, kola i sijela,
Svi pogrebi, naricaljke, opijela;
Sve što je život sijo i smrt žela.*

*Gdje je mala sreća, bljesak stakla,
Lastavičje gnijezdo, iz vrtića dah;
Gdje je kucaj zipke što se makla,
I na traku sunca zlatni kućni prah?*

*Gdje je vretena zuj, miris hljeba
Što s domaćim šturkom slavi život blag;
Gdje su okna s komadićkom neba,
Tiha škripa vratâ, sveti kućni prag?*

*Gdje je zvonce goveda iz štale
Što, ko s daljine, zvuk mu kroz star pod
U san kapne; dok zvijezde pâle
Stoljeća mira nad sela nam i rod.*

*Nigdje plaća. Smijeha. Kletve. Pjesme.
Mjesec, putujući, na garišta sja:
Ugasnuo s dola dalek jecaj česme,
Crni se na putu lešina od psa . . .*

*Zar ima mjesto bolesti i muka
Gdje trpi, pati, strada čovjek živ?
Zar ima mjesto gdje udara ruka
I živiš s onim koji ti je kriv?*

*Zar ima mjesta gdje još vrište djeca,
Gdje ima otac kćerku, majku sin?
Zar ima mjesto gdje ti sestra jeca
I brat joj stavlja mrtvoj na grud krin?*

*Zar ima mjesto gdje prozorsko cvijeće
Rubi još radost i taži još bol?
Zar ima većeg bogatstva i sreće
Nego što su škrinja i klupa i stol?*

*Iz šume, s rikom gorà, prasak mukò
 Zatutnji. Za njim tanad raspršeno
 Ciknu, ko djeca njegova. Pijuko
 Nada mnom zvuk visoko, izgubljeno.
 Bitka se bije. Osvetnik se javlja!
 Osvijetli me radost snažna poput zdravlja.*

*Planu u srcu sva ognjišta rodna,
 Osvetom buknu krvi prolivene
 Svaka mi žila, i ko usred podna
 Sunce slobode razbi sve mi sjene.
 Držec se smjera garišnoga dima,
 Jurnuh, polètjeh k vašim pucnjevima.*

*Tu ste me našli ležati na strani,
 Braćo rođena, neznani junaci,
 Pjevali ste, i ko kad se dani
 Široka svjetlost, kao božji znaci,
 Okupala me. Rekoh: zar su snovi?
 Tko je to pjevo? Tko mi rane povi?*

*Oćutjeh na čelu meku ruku žene;
 Sladak glas začuh: »Partizani družu!
 Počivaj! Muke su ti osvećene!«
 Ruke se moje prema glasu pruže,
 Bez riječi, i dosègnuh nježno lice,
 Kosu i pušku, hombu vidarice.*

*Zajecao sam i još i sad plačem
 Jedino grlom, jer oćiju nemam,
 Jedino srcem, jer su suze mačem
 Krvničkim tekle zadnji puta. Nemam
 Zjenice da vas vidim i nemam moći,
 A htio bih, tugo! – s vama u boj poći.*

*Tko ste? Odakle? Ne znam, al se grijem
 Na vašem svjetlu. Pjevajte. Jer ćutim
 Da sad tek živim, makar možda mrijem.
 Svetu Slobodu i Osvetu slutim...
 Vaša mi pjesma vraća svjetlo oka,
 Ko narod silna, ko sunce visoka.*

Moj grob

*U planini mrkoj nek mi bude hum,
Nad njim urlik vuka, crnih grana šum,*

*Ljeti vječan vihor, zimi visok snijeg,
Muku moje rake nedostupan bijeg.*

*Visoko nek stoji, ko oblak i tron,
Da ne dopre do njeg niskog tornja zvon,*

*Da ne dopre do njeg pokajnički glas,
Strah obraćenika, molitve za spas.*

*Neka šikne travom, uz tmovit grm,
Besput da je do njeg, nebrojan, strm.*

*Nitko da ne dođe, do prijatelj drag –
I kad se vrati, nek poravna trag.*

Sreten Žujović

REZULTATI ČETVRTE I PETE OFANZIVE

UTORAK, 13 JULI 1943

Turalići – Crni mi je dao svoju beležnicu da je pregledam zbog nekih podataka o Petoj ofanzivi. Crni vodi dnevnik naročite vrste. On zapisuje tok sastanaka, savetovanja, stavlja izvesne svoje primedbe. Mislim da će ova njegova beležnica biti jedan veoma važan izvor za istoriju naše borbe. Crni govori o rezultatima Četvrte i Pete ofanzive.

Dajem te teze u originalu:

Poslednji sastanak u Čajniču (analiza i zaključci)

Opšta ocena rada divizije u Sandžaku vezana je s radom i opštim zadatkom svih jedinica NOV-a u tom prostoru i vremenu.

Postignut opšti rezultat:

1) Razbijeni četnici kao vojnička formacija, kao takvi razoružani od okupatora, kao nepotrebni i zbog opšteg razvoja situacije nesigurni.

2) Tendencija neprijatelja pošto nije uspeo na Pivi – da stvori novi obruč, prilično sužen, sadejstvo svih rodova oružja, naročito avijacije. Ostatak Treće divizije na Pivi nije dao rezultate i doveo u tešku situaciju.

Prodor Vrbničke Kolibe – Balinovac nismo umeli preobraziti u onaj rezultat koji se mogao postići iz objektivnih okolnosti koje su se njime stvorile. Nesumnjivo da razlog leži i u opštem stanju vojske i našem nesnalaženju.

*

1) Razbijanje četnika kao vojnih formacija dovelo je do uprošćenja narodno-oslobodilačke borbe – borbe NOV – s okupatorom (sem ustaša). – Oslon i otporna tačka velikosrpske reakcije – razbijen je.

Otvaranje – potreba drugog fronta – prinudilo je u vojničkom i političkom smislu, dovelo je do isticanja na vidik borbu naših naroda protiv okupatora i potrebu oslona na NO vojsku odnosno Vrhovni štab. Dalja situacija ide po razvojnoj liniji (kontakt Engleza, promena vlade, pomoć, saradnja, sadejstva).

2) S ofanzivnim prodorom kod Vrbničkih Koliba izvršen je preokret – i pored do kraja neizvršenog i od izvesnih naših snaga zadataka – i pored još i dalje teške situacije. Probijanje obruča na sektoru drumu Foča – Kalinovik nije samo izbegavanje stezanja obruča, već i ostavljanje glavnine neprijateljske vojske na terenu s koga one ne mogu brzo izvršiti pokret i jahanje nama za vrat.

3) Prelaz drumu Foča – Kalinovik već je pretstavljao novi proces u daljoj borbi i ustvari stvaranje otkočne daske za naše dalje operacije sa širim manevarskim prostorom.

TITOVO KAZIVANJE O GLADI U RATU

Tito je često pričao o gladi za vreme rata. Sačuvana je stenografska beleška o jednom takvom razgovoru na dan 22. decembra 1947. godine:

(Beograd, 22. XII 1947. g.) – Danas pre podne Maršal Tito je prisustvovao svečanoj proslavi Dana armije u Gardijskoj diviziji u Beogradu, gde je održao govor okupljenim borcima, podoficirima i oficirima. U podne Maršal Tito je priredio ručak, kome su, pored komandanta divizije Milana Žeželja i celokupnog štaba, prisustvovali načelnik kabineta Maršala Jugoslavije general Babić, sekretar druga Maršala Zvonko Brkić i oficiri iz Maršalove okoline. Za vreme ručka, u živom razgovoru s prisutnim drugovima, mahom borcima koji su i u toku Oslobođilačkog rata bili u blizini Vrhovnog komandanta, Maršal Tito je oživeo mnogobrojne uspomene iz teških ratnih dana.

– Sjećate li se, drugovi, borbe kod Mliništa? Kad nas je poslije žestoke borbe, u kojoj naša četiri bataljona nisu mogla da savladaju neprijatelja, onaj odvažni seljak poveo ka Mliništu i vodio nas vrlo lepo, kroz duboku šumu, u kojoj nas nikakva avijacija ne bi vidjela. Tada je moj bratanac Vlado izgubio kilogram i po platine. Kad smo došli do Mliništa, tu je Prva proleterska držala položaj. Ja sam, galopirajući na konju, jurio da pređem cestu, jer su Nijemci uskoro imali da naiđu. Sjašio sam s konja u blizini jedne kuće i posmatrao kako se naši povlače. Prisluškivao sam da li možda idu tenkovi. A gore, skriven na sjeniku kraj te kuće, sjedio je četnik Vasić, ali nije smio da puca na mene, jer se bojao da me neće pogoditi, ali da će na taj način sebe otkriti. Pred Mliništem mi smo uhvatili i onog naoružanog četnika, koga sam ja pustio da ode. Kad sam ga pitao šta radi, odgovorio je da traži drva. Moja pratnja gledala ga je krvnički, a ja sam mu dao cigaretu i rekao da ide kući i da svima kaže da se mi borimo, – »ali ne za vas, već za narod«.

A bilo je, drugovi, i u tim teškim danima puno veselih momenata. Sjećam se kad smo jednog dana u Vrhovnom štabu dobili pismo u kome je stajalo: »Dragi druže komandante, znamo da ste tamo bez hrane i šaljem vam jedno prase«. Trebalo je da stigne u pravi čas, jer smo tada već bili pojeli onog malog konjića. I čekali smo, ali od praseta ni traga. Sidem dole, ali praseta nema. Dalje nisam ni pitao, sve dok nismo prešli preko brda. Nema ga i nema. I do kraja Četvrtе ofanzive nisam znao šta je bilo s tim prasetom. A tada, jednog dana, reče mi Milenko Kušić: »Ja mislim da smo ga mi pojeli«. I objasnio mi je; ispalo je da su oni jeli prase baš onda kad smo mi dobili pismo.

Bili smo tada bez ikakve hrane. Dolje se vodila borba, avioni su stalno kružili i ja sam naredio da se sva stoka koja se uhvati otjera ranjenicima Pete brigade, a nešto i nama, jer nismo imali šta jesti. Imali smo samo jedno ždrebe, upravo jedno staro konjče, veličine ždrebeta, koje je stalno s nama hodalo i kome nikako, kao nekoj dami, nisi mogao znati koliko je godina, jedna ili dvadeset. Neko je predložio da zakoljemo ždrebe i Pavle Savić ga je uhvatio oko vrata. Međutim, ono ga je povuklo i otrčalo s njim u šumu. Psuje Paja i buni se, zar će on sam da se nosi sa ždrebetom, a svi da jedemo. Onda priskoče i drugi i zakolju ždrebe. Nikad ja, drugovi, nisam jeo gadnije meso od toga. Probao sam i bacio, bilo je strašno, nekako zeleno, pa se pre-livalo u svim mogućim bojama.

Rade: – Koliko smo puta jeli živo meso, samo dimom opaljeno.

Drug Tito: – Bilo je i suviše gladi. Sjećam se drugog slučaja, kad su neki Crnogorci pokupili darove koje sam dobio u Bosanskoj Krajini i sve ih prodali za kajmak. Poslije prelaza kod Svetline primijetio sam da je nestala masa darova koje sam dobio. A kasnije u jednom selu vidio sam kod neke žene peškir na kome je pisalo »Živio drug Tito«. Pitao sam je otkud joj to i ona mi reče: »Dali mi Crnogorci, kupili kajmak

od mene«. Pokupili ljudi darove i sve prodali za kajmak. A Dalmatinci su mi ukrali auto, dogled, fotoaparat i sve cigarete. Dogled smo docnije našli, a ostalo je otišlo ko zna gdje. Da li su znali čije je, i šta su s tim radili, ne znam.

Poslije one strašne gladi ljudi su bili izmučeni. Sjećam se slučaja s jednim drugom koji je danas diplomata (Blagojević). Krao je luk i žene su povikale: »Sav nam luk pojede«. Ja dođem s pištoljem k njemu, a Marko poleti za drugim koji je uhvatio svinjnu. Bilo je to u Stajnom (?), poslije Pete ofanzive, poslije one strašne gladi, pa zatim u Kladnju, gdje sam morao da održim prilično oštar referat.

Prlja: – A petnaestak smo uhapsili.

Drug Tito: – Nijedna armija u svijetu, drugovi, ne bi onako disciplinovano u ona-ko teškim danima izdržala to što su izdržali naši ljudi. Ali da nije bilo toga, da nije bilo poštovanja tih pravilnih odnosa prema narodu, mi bismo izgubili rat.

PRVI TITOV RAZGOVOR S HANSOM OTTOM

Kada je u Livnu, u leto 1942. godine, bio zarobljen inženjer Hans Ott, Tito je razgovarao s njim i o tome je 15. decembra 1947. godine ispričao:

»U Glamoču, gdje sam došao noću, ja sam lično saslušao jednog u Livnu zarobljenog njemačkog pukovnika. Zvao se Oto, bio je Nijemac iz Vestfalije, inženjer – geolog. Na mene je ostavio utisak vrlo pametnog čovjeka. Pozvao sam ga i upitao šta je radio ovdje. Odgovorio je da je istraživao teren, u namjeri da otkrije rude. Pitao sam ga šta je i on je odgovorio da je inženjer. Odgovarao je odmah i tačno. Na pitanje zašto je toliko krvi proliveno u Livnu, rekao je: »Ja sam Nijemac«. »A zašto se niste predali?« – upitao sam ga ja i objasnio mu da mi ne ubijamo zarobljenike i ne radimo ono što oni rade. (Tada sam ja ponovo bio naredio da se ne ubijaju zarobljeni Nijemci, a u to vrijeme još nismo znali šta su oni uradili s našima na Zlatiboru). Zatim sam ga upitao, zar misli da će oni dobiti rat. Odgovorio je: »Dobićemo«. »A na osnovu čega dolazite do tog zaključka?« – pitao sam ja dalje. »Pa evo, u Rusiji idemo naprijed«. »Da, ali zapelo je kod Staljingrada i to će biti kraj« – rekao sam mu ja, iako mi nismo znali šta se tamo događa, iako je i nama bilo tada vrlo teško baš zato, što nismo znali kako je tamo. Zatim sam mu rekao da on, iako je inženjer, nije ništa više vrijedan nego običan naš čovjek koji je u njemačkim kandžama. »Zato ćemo vas mijenjati« – rekao sam mu. Dotle je bilo 10 naših za jednog njihovog, ali sam mu ja rekao ipak da ćemo mi za njega tražiti više. »Kako to više?« – pitao je on. »Tako, ako hoćete da spasi- te glavu i da odete kući, napišite pismo!« On je to uradio i mi smo za njega dobili prilično veliku grupu naših ljudi iz logora.

No, interesantno je da su tada svi zarobljeni Nijemci na čelu s njim, kad sam ja došao, stali mirno. »Pazi, boga mu, on je odmah znao da sam ja Tito«.

Taj Nijemac htio je poslije da igra neku posredničku ulogu, osjećao se nekako obavezan prema nama. I kad se na Neretvi dogodilo ono opkoljavanje, poručio nam je: »Ako je Tito tamo, neka se čuva! Može da nastrada, jer se ovdje sprema strašan napad i opkoljavanje«. Javio nam je onda kad sam ja već bio doneo rješenje o prelazu, a uz to nas je obavjestio da će još biti velikih i stalnih napada avijacije, kojih treba da se čuvamo. Nesumnjivo, bila je potrebna velika odvažnost da se tako nešto uradi. Tada su se, dakle, oni već malo kolebali u uvjerenju da će pobijediti.«

POVERLJIVA DOSTAVA PRVOSLAVA VASILJEVIĆA
MILOVANU ĐILASU PROTIV VLADIMIRA NAZORA
I NJEGOVOG JEZIKA I ĐILASOVA PORUKA
ALEKSANDRU RANKOVIĆU

27. septembra 1944.

Dragi druže Đido,

Danas me je pozvao drug Nazor na razgovor. Kada sam otišao tamo, rekao mi je on da hoće da govori sa mnom kao predsednik Federalne države Hrvatske o nekim pitanjima, koja njega kao takvog interesuju.

Kako je pred sobom držao bilten inostrane štampe koji mi izdajemo, s nekim podvučenim mestima, shvatio sam odmah o čemu će se voditi razgovor, pa sam mu rekao:

– Druže predsedniče, ja mogu samo da Vam pružim potrebna objašnjenja o pitanjima koja vas interesuju, ali ne mogu da diskutujem o njima, pošto za to nisam ovlašćen, jer je Presbiro samo ustanova Povereništva informacija kojim rukovodi drug Ribnikar.

Na to je on odgovorio da je on znao to, da bi pozvao druga Ribnikara, ali da to ipak ne menja stvar i da će on da govori sa mnom, zadržavajući pravo da o tome govori i sa Ribnikarom.

Pitao me je zatim ko uređuje Bilten, ko vrši izbor materijala itd. Rekao sam mu da to činimo ja i Vuk Dragović koji je na putu. Zatim me je pitao ko sve radi u Presbirou. Zapisujući imena osoblja interesovao se i za nacionalnu pripadnost. Kad je završio sa tim opštim pitanjima, počeo je da govori:

– Ja sam te pozvao da razgovaramo o jednom veoma važnom pitanju, preko koga ja kao Hrvat i predsednik hrvatske države ne mogu da predem ćutke. Vi ste u Biltenu zaveli jezik beogradske čaršije, vi ga namećete i pored toga što se nalazite na teritoriji Hrvatske države. Nas Hrvate to vređe i mi nećemo jezik beogradske čaršije. Dok ste ovde na našoj teritoriji imate da pišete hrvatski, a kad odete u Srbiju pišite i govorite kako god hoćete, mene se to ništa ne tiče.

Zatim je govorio dugo o hrvatskom i srpskom jeziku, o Vuku Karadžiću itd. i napomenuo da mi njima Hrvatima samo pravimo smetnje i političke poteškoće ovakvim svojim radom.

Za čitavo vreme njegova govora, koji je puno puta imao povišen ton, ostao sam pristojno smiren i kad je on završio, ja sam ga zamolio da mi dopusti da mu pružim samo obaveštenje o tome kakav smo mi stav zauzeli po tom pitanju. Ja sam mu rekao:

– Mi smo vodili računa o jeziku, jer to smatramo veoma važnim pitanjem. I diskutujući principijelno o tome, drugovi Ribnikar i Đilas rekli su nam da jezik u svim našim izdanjima ima da bude i hrvatski i srpski. Naime, prevodioci Hrvati prevodiće tekstove hrvatskim jezikom, a Srbi srpskim jezikom. Taj princip ravnopravnosti srpskog i hrvatskog jezika brižljivo sprovodimo u radu, a koliko vodimo računa o tome, neka posluži kao dokaz to što imamo i posebnog lektora za hrvatski jezik.

Kao što ste videli, nastavio sam dalje, kod nas ima i Srba i Hrvata, čak Hrvata više, i nije tačno da mi u Biltenu namećemo samo srpski jezik, ili jezik beogradske čaršije kao što ga vi zovete, već ima i hrvatskih tekstova. Ne možemo da tražimo od Srba da pišu hrvatski između ostalog i zbog toga, jer oni taj jezik ne znaju.

Na to je on rekao odlučno:

– Ne može tako više da bude. Dok ste ovde na teritoriji Hrvatske imate da pišete hrvatski. Sve što iz Hrvatske izlazi i u nju ulazi ima da bude na hrvatskom jeziku. Ko ne zna hrvatski, ne može ni da radi kod vas.

Opet sam mu rekao da ja ne mogu s njim o tome da diskutujem, pa neka o tome razgovara sa drugom Ribnikarom, kome smo mi potčinjeni.

Pitao me je zatim kojim se jezikom piše radio-bilten. Rekao sam mu da to zavisi od emisija, one emisije koje se daju na hrvatskom mi ih tako i beležimo, a one na srpskom dajemo isto tako na srpskom. Mislimo da ako bismo drugačije postupali, da te emisije ne bismo verno prenosili, već bi ih falsifikovali. On je odgovorio da ni to ne može više tako da bude i da i taj bilten ima da se daje samo na hrvatskom. Pitao me je koje radio-stanice slušamo. Rekao sam mu da slušamo uglavnom Slobodnu Jugoslaviju, Moskvu i London. Nato je on uzbuđeno uzviknuo:

– Pa tamo su svi spikeri Srbi. Po svom starom običaju Srbi su se i tamo ušunjali, kao što već umeju da se ušunaju svugde. Ja ću da protestujem protiv toga. Nećemo mi više da trpimo da nam vi namećete ono što hoćete.

Sasvim odmereno ja sam mu nato rekao:

– Druže predsedniče, ovakvim svojim stavom vi biste hteli da me dovedete u položaj da se zastidim što sam Srbin. Ali ja se ipak ne stidim, jer spadam u red onih Srba, kojih ima dosta, a koji se bore za slobodu svog i hrvatskog naroda. Razmislite, da li niste ipak nepravdični prema tim ljudima kada ih nazivate »beogradskom čaršijom«?

Uviđajući svakako da je preterao, on se malo zamislio, a zatim nastavio:

– Izvini, i ne zameri. Ja sam Dalmatinac pa imam temperamenta.

Ustao sam, pozdravio se s njim i pošao. Rukujući se sa mnom on mi je zahvalio na datim obaveštenjima i na gotovosti da odmah dođem na njegov poziv.

Na kraju pisma napominjem još jednom da sam za vreme čitavog razgovora strogo vodio računa da ničim ne povredim njegovo dostojanstvo kao predsednika ZAVNOH-a, a isto tako sam vodio računa i o njegovim osećanjima kao Hrvata, mada on mene u tom pogledu nije štedeo nimalo.

Izveštavajući te o ovom razgovoru nastojao sam da što vernije reprodukujem čitav tok istog i mislim da sam u tome uspeo.

Pismo ti šaljem u tri primerka, da ga po svom nahodađenju pošalješ drugu Marku i drugu Bevcu.

Drugarski pozdrav

Prvoslav Vasiljević

Drugu A. Rankoviću, načelniku OZNE NKJ-a.

Učiniti kraj ovim ispadima i pronaći inspiratora – to je moje mišljenje

Đido

Narodno-Oslobodilačke Vojske
i Partizanskih Odreda Jugoslavije

Predmet: Dopis majora Streckera od
4-III-1943g

8 - III - 1943g.

P U N O M O Ć

koja se daje drugu KOČI POPOVIĆU, komandantu I P.U. divizije
na tle da u ime ovoga Štaba kao delegat pregovara sa njemačkom vojskom
Komandom u Bugojnu po sledećim pitanjima :

1. O razmeni zarobljenika.

2. O pitanju pri ene međunarodnih ratnih pravila u odnosu
prema Narodno-Oslobodilačkoj Vojski Jugoslavije sa strane njemačkih voj-
nih vlasti,

3. O svim ostalim pitanjima koja će postaviti ova delegacija
a o kojima je već bilo reči sa g. kapetanom Hajsem prilikom poslednje raz-
mene zarobljenika u Livnu 17 novembra 1943g.

U ime Vrhovnog Štaba
NOVI POJ,
zamenik načelnika
/kapetan V. Perzić/



*Yfor Koči POPOVIĆ
ip. ml. Vrhovnog
bri. Zf. J. J. J. J. J.
ind. ip. J. J. J. J.
Zf. J. J. J. J. J.
14/3/43
ob. J. J. J. J. J. 1744-6.*

Prvi dokumentat je punomoć izdata 8. marta 1943. Koči Popoviću za pregovore s Nemcima, a drugi dokumentat je cedulja koju je izdao 14. marta 1943. jedan nemački narednik Koči Popoviću kako bi mogao da se vrati na oslobođenu teritoriju.

NOKW-1088

Gornji Vakuf, den 11. März 1943.

-4-

Schriftliche Niederlegung der Vorschläge der Delegation des Volksbefreiungsheeres Jugoslawiens die durch das Oberkommando dieses Heeres dazu bevollmächtigt ist, auf Grund des Schreibens des Herrn Majors Barth vom 10. 3. 43.

1.) Ende Jänner d. J. ist von seiten des VbH. Jugo. Herr Leinschütz nach Mostar gesendet worden, um die Frage des Austausches von Kriegsgefangenen, die in den früher geführten Unterredungen mit den Delegierten der Deutschen Wehrmacht schon angeschnitten wurde, zu Ende zu führen. Er mußte bis zum

1. Feb. ruar 43 zurückkehren, hat sich aber bis zum heutigen Tage nicht gemeldet. Wir sind der Ansicht, daß der Austausch der Gefangenen je eher beendet werden soll. Zum Austausch kommen in Betracht:

a) Die Gefangenen Volksdeutschen aus Jajce und die Besatzung des abgeschossenen kroatischen Flugzeuges, über deren Austausch Herr Leinschütz verhandeln sollte.

b) Herr Major Strecker, für welchen wir im Austauschwege Prof. Ivan Marinković aus Karlovac anfordern. Er befindet sich im Polizeigefängnis in Zagreb.

c) 25 gefangene deutsche Soldaten, die in den Kämpfen an der Sitnica gefangen wurden.

d) Um 100 Offiziere, Uffz. und Beamte der kroat. Wehrmacht und des kroat. Staates.

e) 15 italienische Offiziere.

f) Ungefähr 600 italienische Soldaten und Uffz.

2.) Wir sind der Meinung, daß das Kommando der Deutschen Wehrmacht gegenüber dem VbH Jugo. die Regeln des internationalen Kriegesrechtes anwendet. ~~VbH~~ Geht die Deutsche Wehrmacht auf diesen Vorschlag ein, besonders in Hinsicht auf die Verwundeten und Gefangenen des VbH Jugo., was im beiderseitigen Interesse liegt, so würde das Kommando des VbH. Jugo in dieser Hinsicht von seiner Seite volle Garantie über die strikte Einhaltung dieser Regeln geben.

3.) Das Kommando des VbH Jugo ist der Ansicht:

a) Daß in der gegebenen Situation kein Grund dazu vorliegt, daß die Deutsche Wehrmacht Kriegshandlungen gegen das VbH Jugo führt und zwar mit Rücksichtnahme auf die Lage, Gegner und die Interessen der einen und der andern Seite. Demnach wäre es im beiderseitigen Interesse, wenn die Feindseligkeiten eingestellt werden würden. In Verbindung damit müßte das Deutsche Kommando und diese Delegation ihre Vorschläge über eine eventuelle Zone und die Richtungen der ökonomischen oder anderer Interessen festlegen.

b) Das VbH Jugo betrachtet die Cětniki als Hauptfeinde

4.) Während der Dauer dieser Unterhandlungen nach allen diesen Punkten schlagen wir die Einstellung der Kriegshandlungen der deutschen Truppen und der Truppen des VbH. Jugo vor.

5.) Diese Delegation ist bevollmächtigt, preliminäre Unterhandlungen abzuschließen, während ein eventuelles, endgültiges Einverständnis von unserm höheren Kommando bestätigt werden müßte. Die Abschließung dieser Unterhandlungen ist dieser Delegation von Seiten unserer höheren Kommandostelle als eilig betont worden, und sie ersucht das deutsche Kommando, bevollmächtigte Unterhändler zu bestimmen.

M. Marković

13

K. Popović
V. Petrović

prošla i rod Društva Crvenog Krsta.

Nakon ispoljenja dužnosti udata zajednica je
završena - 17. juna.

Ojzeng

Imenica
Puljebrovi;



Predsjednik Narodnog Krsta,
Ljubo Jovanović

Y B [signature]

Zapisnik

Prisutni: Narodni Krst, Narodna Skupština
Kraljevine od 14. VI. 1914.

Prisutni: Predsjednik Jovan - J. B., mar-
jal Jovanović, potpredsjednik Eduard Kordelj,
Vladimir Ribnikar, potpredsjednik Vlasta Žučić,
Ivan Milutinović, Eduard Kordelj, A. Vlastimir
Bakarić;

Aleksandar Ranković i Milan Dželo, iz-
van prisutstva KUNOJ;

članovi Izvornog odbora za narodni odbor
Kraljevine: Metodije Petrović - Čučić, Milan Žučić
i Vlastimir Petrović;

instruktor Vukobrat Stanković, Jovan - J. B., pred-
sjednik Narodnog Krsta Vukobrat Stanković - Timp.

Izvan prisutstva potpredsjednik NKJ
Jovan - J. B., zapisnikar A. Vlastimir Bakarić.

Dnevni red (priloga):

1) Izvan prisutstva Narodni odbor za
narodni odbor Kraljevine narodni odbor.

Makedonija;

- 2) Pitanje za makedonskim pitanje;
- 3) Razus.

Ad 1) Tržištal prerinu klauzura, koji uapost
u ime makedonskog naroda posredstva drugih
fita p uodnu, da je makedonski narod u tolu
on trzo otvartu donja nacionalna prava.

To zalvapije na podnom i istom stav
nacionalnog kmiteta na praduim aktivnim
pitanjima Makedonije.

Antoni - Četko: Pitanje aspeviji uapost
Četkova. Antoni - Četko ota sabimstva dluh podeli
ijle praduim mupati mog odnosa (od 30. IV. 1944.
i 6. V. 1944.) i praduim kapije. (Priloge p ovom
sabimstvu.)

Ad 2) Jovni p takfirak u podnom opie
političke linije mupativnog odnosa i - kao
ludi izabran - Antifasističkog sabora Makedonije
odloženja p Makedonije. To p formira:

1) Makedonski narod izmiana moju historiju
pku kapije na vjedivljenju mli upostu dluh
To p vjega nacionalno pravo, zato ta kapije vjega
upostu stalnim zaltpom.

2) S obzirom na padajnje mupativnog
stavu, mupativni praduim p makedonskom narodu
mupativni zaltpom i pku praduim vjega
pku makedonskog naroda, klu li mupativni
mupativni praduim mupativni vjega makedonskog
naroda u formi aktivnog zaltpom.

Nakon razjedanja AS NOH Antona - Često tuha
da je nati Nacionalni komitet.

Dovršeno.

zapisi:
V. Bakarić

Predsjedatelj:
Miroslav Tugomir

Y.B. Tito

Faksimil zapisnika sa sednice Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije od 24. juna 1944. Vodio ga je Vladimir Bakarić, a supotpisao drug Tito.

Reference:-

PUBLIC RECORD OFFICE

L.O. 371/376.25

1767

COPYRIGHT - NOT TO BE REPRODUCED PHOTOGRAPHICALLY WITHOUT PERMISSION

CABLES: AFRICA, LONDON.
 TELEGRAMS: AFRICA, LONDON.
 TELEPHONE: GUYENOR 3488.

W. Churchill
 R.

20

ROYAL AIR FORCE CLUB,
 128, PICCADILLY, W. 1.

Dear Mr Eden.

In view of Mr Churchill's
 letter in which he was anxious that
 I make an early visit to the Middle
 East: I have up all preliminary
 arrangements concerning the matter
 in question so that my plans
 could be finally carried out
 with utmost despatch. I am equally
 anxious to go to the Middle East,
 especially with the turn of events
 in Tunisia: but I must reserve

Reference:-

PUBLIC RECORD OFFICE

L.O 371/37625

1967

COPYRIGHT - NOT TO BE REPRODUCED PHOTOGRAPHICALLY WITHOUT PERMISSION

20

from your complete and continuous advice as to what I should do there to be most useful in helping Yugoslavia do her part in winning the war. As it is three weeks since my marriage went forward to Mikailović I feel that I should go on with my plans with all essential parties, including my own Prime Minister, having been in power for a long time. I would naturally like to have a message from the General but under the circumstances if that has been happening in Yugoslavia I do not think it essential

Reference:-

PUBLIC RECORD OFFICE

L.O 371/37625

1767

24

COPYRIGHT - NOT TO BE REPRODUCED PHOTOGRAPHICALLY WITHOUT PERMISSION

3.

21


 GABLEST ASPAL, LONDON.
 TELEGRAMS: AENI, GALEY, LONDON.
 TELEPHONE: GRAYDON 3485.

ROYAL AIR FORCE CLUB.
 128, PICCADILLY, W. 1.

In order that, when the time
 comes for an announcement, the publi-
 city be handled to the advantage
 of the United Nations cause, I wish
 to ask your advice. If you consider
 it best, I should be glad to put
 myself in the hands of Mr Bruce
 Lockhart, or whoever you nominate,
 for this purpose after you have
 gone over the matter with him.

Yours very sincerely

Peter II R

Faksimil pisma kralja Petra Karađorđevića II engleskom ministru spoljnih poslova
Anthonyju Edenu